

પ્રસ્તાવના

સદ્ગત મુરબ્બી ધમામ સાહેબ અબ્દુલ કાદર બાવઝીરે મારાં રામ, કૃષ્ણ, ઇશુ વગેરેનાં ચરિત્રો વાંચીને તે જ પ્રમાણે પેગંબર મહંમદનું ચરિત્ર લખવા મને પ્રેરણા કરેલી. પણ તે વખતે મારું તેમને વિષેનું વાંચન બહુ ઓછું હતું, તેથી મારી તેમ કરવા હિંમત નહોતી. પણ ઇસ્લામ અને તેના સ્થાપક વિષેનું જ્ઞાન વધારવા મારી ઇચ્છા રહેતી. છતાં, તે વિષે હું સ્વતંત્ર રીતે લખી શકું એટલું જ્ઞાન હું હજી સુધી વધારી શક્યો નથી.

ઇસ્માનમાં 'ઇરની લડનમાં જ્લમાં પં. સુંદરલાલનું 'હજરત મુહમ્મદ ઔર ઇસલામ' મારા વાંચવામાં આવ્યું. અને મને થયું કે હું સ્વતંત્ર પુસ્તક તો લખી શકવાનો જ નથી, અને આ એટલું સરસ છે કે એ જ જે ગુજરાતીમાં આપી દીધું હોય તો મારે લખવાપણું પણ નહીં રહે અને બીજાની ડાળ પર મારી કલમ બાંધી, હું ધમામ સાહેબની આશા પૂરી કરી શકીશ. એ વિચારે મેં એ પુસ્તકનું ભાષાંતર કરી નાંખ્યું. પણ "સર્વ કમો તણી સિદ્ધિ થાય જે પાંચ કારણે" તે પૈકી "દૈવ ત્યાં પાંચમું" ન બન્યું, તેથી એ પ્રયત્ન એજ ગયો. મારો હસ્તલેખ સરકારી દફતરોમાં ઠરાંક ખોવાઈ ગયો, અને શોધ કરતાંયે હાથ લાગતો નથી એમ સરકારી અધિકારીએ ખેદપૂર્વક જણાવ્યું.

ઇસ્માનમાં એ ખોવાઈ ગયો છે એ ખબર મળ્યા પહેલાં જ મેં પં. સુંદરલાલજીને ભાષાંતર માટે પરવાનગી આપવા વિનંતી કરી દીધી હતી. તે તેમણે તુરત જ આપી. પછી તો આ સમાચાર મળ્યા, એટલે મેં મારી અશક્તિ જણાવી દીધી. અને કોઈ બીજા પાસે તે ભાષાંતર કરાવી લેવા નવજીવનને ભલામણ કરી. પણ પં. સુંદરલાલે મને જલો કરવા નિષ્કુર થઈને ધનકાર ક્યો, અને મારું નામ પુસ્તક સાથે છપાવ એવો આગ્રહ ક્યો. પરિણામે, જે

બાઈએ પરિશ્રમપૂર્વક આ અનુવાદ તૈયાર કર્યો, તે મારે ફરીથી તપાસી જઈ મારી મહેર મારી આપવાનું માથે આપ્યું.

આ અનુવાદ હું તપાસી ગયો છું. મૂળ સાથે જરાજર મેળવી જતોયો છે. મારો અનુવાદ આના કરતાં સારો ન નીવડતો એ ચાર ટેકાણે મેં સુધારા કર્યા હોય તો તે બાબતે ખોટું હોવાને કારણે નહીં, પણ એકાદ વધારે સારો શબ્દ કે રચના કરવાની દૃષ્ટિએ. અનુવાદક અજ્ઞાત રહેવા છાએ છે, તેથી જ એમનું નામ મૂકી શકાયું નથી.

૫. સુંદરલાલના આ પુસ્તકનાં વખાણ કરવાની જરૂર નથી. વાચક પોતે જ એની કદર કરશે. છરલાલ અને છરલાલના સ્થાપક વિશે કેવળ અજ્ઞાનને કારણે જ ખોટા ખ્યાલો વસે છે તે દૂર કરવામાં આ પુસ્તક મદદગાર થશે. ખુદ મુસલમાનોને પણ આ પુસ્તક પોતાના પેગંબરને અને તેમના સિદ્ધાંતોને નજર આગળ ખડા કરવામાં મદદગાર થશે. અને મારી સાથે વાચક પણ પંડિતજીનો પુસ્તક લખવા તથા બાબતરની પરવાનગી આપવા માટે આભાર માનશે.

સેવાગ્રામ,
૧૬-૧૦-'૪૫

કિશોરલાલ ઘ. મશહુવાળા

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	કિરોરલાલ મસદવાળા	૩
૧. આરબોનો દેશ		૩
૨. આરબોની રહેણીકરણી		૫
૩. આરબોનો ધર્મ		૧૧
૪. પરદેશીઓનું રાજ્ય		૨૦
૫. મહંમદ સાહેબનો જન્મ		૨૨
૬. પહેલાં પચ્ચીસ વરસ		૨૩
૭. વિવાહ		૨૬
૮. અલ-અમીન		૩૦
૯. એકાન્તવાસ		૩૩
૧૦. ઉશ્વરનો અવાજ		૩૫
૧૧. મિસ્ત્રાનની સારવાત		૩૬
૧૨. મુસીબતોનાં ત્રે વરસ		૪૦
૧૩. મહીનામાં રાજ તરીકે		૫૮
૧૪. ઇસ્લામના પ્રચારની રીત		૬૩
૧૫. મહીના પર કુરેશીઓના હુમલા		૬૭
૧૬. ઇસ્લામના કેટલાક ઉપદેશકો		૭૩
૧૭. દેશદ્રોહની શિક્ષા		૭૬
૧૮. મક્કાની પહેલી યાત્રા		૮૩
૧૯. હુદેબિયાની મુલેહ		૮૫
૨૦. મક્કાની બીજી યાત્રા		૮૭
૨૧. યહૂદીઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે મેળ		૮૮
૨૨. રોમનો સાથે લડાઈ અને જીત		૯૦
૨૩. મક્કાની જીત		૯૫
૨૪. 'તઈ' કબીલાનું મુસલમાન થવું		૧૦૩
૨૫. મક્કાની છેલ્લી યાત્રા		૧૦૫

૨૬. ઇસ્લામી રાજ્ય	. ૧૦૭
૨૭. પેગંબરનાં લક્ષણો	. ૧૦૯
૨૮. અંતિમ દિવસો	. ૧૧૧
૨૯. પેગંબરનું અંગત જીવન	. ૧૨૩
૩૦. ઇસ્લામ ધર્મનો સાર	. ૧૨૭
૩૧. ઉપદેશ અને પ્રાર્થનાઓ	. ૧૩૩
૩૨. મુરોપિયનોના દૈટલાક અભિપ્રાયો	. ૧૪૭

અમ્ર લખે છે — મેં પેગંબરને પૂછ્યું, “ઈસ્લામ
શી ચીજ છે?” તેમણે જવાબ આપ્યો,
“વાણી પવિત્ર રાખવી અને અતિથિનો
સંતકાર કરવો.” મેં પૂછ્યું, “ઈમાન
શી વસ્તુ છે?”, તેમણે કહ્યું,
“ધીરજ ધરવી અને ખીલ્તઓનું
ભલું કરવું.” — આહમદ

હજરત મહંમદ અને ઇસ્લામ.

આરબીનો દેશ

દુનિયાનું મહામદનો જન્મ અરબસ્તાનમાં થયો હતો.

અરબસ્તાન હિંદુસ્તાનની પશ્ચિમે એશિયાખંડના નૈઋત્ય ખૂણામાં આવેલો છે. તેની ત્રણ બાજુએ પાણી છે. પૂર્વમાં ફિરાત નદી અને તેની પછી ઈરાનનો અખાત, દક્ષિણમાં હિન્દી મહાસાગર અને પશ્ચિમે લાલ સમુદ્ર છે. ઉત્તરે થોડા ભાગમાં જૂમધ્ય સમુદ્ર અને તેની પછી રીશિયા દેશ આવેલો છે, જેની સરહદ તુર્કી સાથે મળેલી છે. લાલ સમુદ્ર અરબસ્તાનને આફ્રિકાના પુરાણા દેશો મિસર અને ઇથિયોપિયા (એથિયોપિયા)થી જુદો પાડે છે અને ઈરાનનો અખાત તેને ઈરાનથી જુદો પાડે છે. મુંબઈ અને કરાંચીનાં બંદરોથી અરબસ્તાન એક લગ્ગર માઈલ કરતાં ઓછા અંતરે છે. અરબસ્તાનનું મુખ્ય બંદર એડન, જેને યુરોપથી આવનારાઓ માટે હિન્દી મહાસાગરનું દ્વાર કહી શકાય તે અંગ્રેજોના કબજામાં છે.

અરબસ્તાનની લંબાઈ — ઉત્તરથી દક્ષિણ લગભગ ૧૫૦૦ માઈલ અને પહોળાઈ — પૂર્વથી પશ્ચિમ એથી લગભગ અર્ધી છે. ક્ષેત્રફળ હિંદુસ્તાનથી અર્ધા ભાગ કરતાં ટંકટ વધારે છે પણ વસ્તી માંડ હિંદુસ્તાન કરતાં પચાસમા ભાગની છે.

અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ, ખાસ કરીને વચ્ચેનો, એક બહુ મોટું રણ છે. તેમાં કેટલેક ઠેકાણે સેંકડો માઈલો સુધી પાણી કે લીલોતરીનું નામ નિશાન સુધ્ધાં જણાતું નથી. વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક, ખાસ કરીને કિનારાઓની આસપાસ જિંવી ટેકરીઓ અને લીલીછમ ખીણો છે. તેમાં ડોઈ ડોઈ જગ્યાએ જાત જાતનાં અનાજ અને છુદ્દાણા ઉપરાંત સફરજન અને નાશપાતી. અંજીર અને દાડમ અને દ્રાક્ષ જેવાં ફળ પણ જિંવી જાતનાં અને મોટા પ્રમા

થાય છે. પણ અરબસ્તાનનો ખાસ મેવો ખમ્બૂર છે. જેટલી જાતનું ખમ્બૂર ત્યાં થાય છે તેટલી જાતનું દુનિયામાં બીજે કોઈ કેકાણે થતું નથી. ત્યાંનાં ખાસ જાતવરો ડોંટ, ઘોડા અને ગધેડાં છે. અરબસ્તાનના જેવા તેજ અને ઉમદા ઘોડા દુનિયામાં બીજે કયાંય થતા નથી અને ત્યાંનાં ગધેડાં પણ દેખાવડાં, જીંચાં અને તેજ ચાકનાં હોય છે.

યુરોપ અને બીજા દેશોમાંથી આવનારા લોકો અરબસ્તાનની આબોહવાનાં હોંશભેર વખાણ કરે છે. તે એટલે સુધી કે યુરોપના સૌથી જિંચા આલ્પ્સ પર્વતનો રહેનાર શ્રેંગર નામનો એક વિદ્વાન લખે છે કે, આલ્પ્સ કે હિમાલય બંનેમાંથી એકેની આબોહવા અરબસ્તાનના રણ જેટલી શક્તિ અને પ્રાણ-દાયક નથી.^૧

એમ કહેવાય છે કે સિકંદરે અરબસ્તાનની આબોહવાથી ખુશ થઈને હિન્દુસ્તાનથી પાછા ફરતાં અરબસ્તાન છતી લેવાનો અને ત્યાં જ પોતાની રાજધાની સ્થાપવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, પરંતુ મૃત્યુએ તેને ત્યાં સુધી પહોંચવા ન દીધો.^૨

૧. 'Mohammad and Mohammadanism' by R. Bosworth Smith. p. 87.

૨. Sale's Preliminary Discourse, p. 2.

આરબોની રહેણીકરણી

મહંમદ સાહેબના જીવન અને તેમનાં કાર્યોનું વર્ણન કરતા પહેલાં તેમના જન્મ પહેલાંના સમયની આરબોની સ્થિતિ અને રહેણીકરણી પર એક દૃષ્ટિ નાંખી લેવી જરૂરી છે.

મહંમદ સાહેબના સમય પહેલાં આખા અરબસ્તાન પર કોઈ એક રાજ્યની હકૂમત કદાં રહી હોય એમ જણાતું નથી.

અનેક નાની મોટી રાજસત્તાઓ દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં કોઈ કોઈ વાર રથપાતી અને ઈસવી સનની છઠી સદીમાં પણ મોજૂદ હતી. એમાંની કેટલીક રાજગાદીઓ અનેક સદીઓ સુધી રહી. તેમાંથી કેટલીક તદ્દન સ્વતંત્ર હતી અને કેટલીક પાસેના કોઈ વિદેશી રાજ્યને અધીન હતી. પરંતુ આખું અરબસ્તાન છઠી સદી પહેલાં ક્યારેય કોઈ એક દેશી કે વિદેશી સત્તાના કબજામાં આવ્યું નહોતું. એટલે છઠી સદી પહેલાંના અરબસ્તાનને રાજકીય દૃષ્ટિએ એક રાજ્ય કે એક પ્રજા કહેવાય એમ નહોતું.

અરબસ્તાન અને ખાસ કરીને હેજઝ નામનો તેનો મધ્ય ભાગ જ્યાં મક્કા અને મદીના શહેરો આવેલાં છે અને જે સૈફાંઓથી કોઈ એક રાજ્ય કે હાકેમના તાબામાં રહ્યો ન હતો, તે મહંમદ સાહેબના સમય સુધી સેંકડો કબીલાઓમાં^૧ વહેંચાયેલો હતો. એક એક કબીલાની કેટલીયે શાખાઓ અને તેમાં કોઈ કોઈ વાર સેંકડો કુળો અને કેટલાંય હજાર પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો મળીને એક બહુ મોટા કુટુંબની પેઠે રહેતાં હતાં. દરેક કુટુંબનાં બધાં સ્ત્રીપુરુષો પરસ્પર પ્રેમ અને બાંધવ્યારાને તાંતણે બંધાયેલાં રહેતાં. એકબીજાનો બચાવ કરવો એને સૌ પોતાની ફરજ સમજતા. એકબીજા મોટે મોટામાં મોટો ભોગ આપવો એમાં તેઓ પોતાનું ગૌરવ માનતા. કબીલામાં સૌની વસ્તુઓ ખુલ્લી પડી રહેતી હતી અને કદી ચોરી થતી નહીં.

૧. કબીલા = ટોળી, જેમાં બધાં મણસો નજીકનાં કે દુરનાં સગાં હોય.

કબીલામાંની કોઈ એક વ્યક્તિના અપમાનને આખા કબીલાનું અપમાન માનવામાં આવતું. કબીલાની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ આ લોકોમાં એટલો તીવ્ર હતો કે તેમની અંદરઅંદરની અંધી લડાઈઓ કે તેમની મુલેદ-શાંતિના મૂળમાં આ જ ખ્યાલ મોટો ભાગ બજાવતો.

દરેક કબીલાનો એક સરદાર હતો. તેને શેખ કહેતા. કબીલાનાં સર્વે કુટુંબોના આગેવાનોના મતથી શેખની ચૂંટણી થતી. આ શેખ જ પોતાના કબીલાનો હાકેમ, કબીલાના નવયુવાનોનો સેનાપતિ અને ધર્મની બાબતોમાં આખા કબીલાનો ગુરુ અને પુરોહિત હતો.

દરેક કબીલામાં પરસ્પર પ્રેમ, કબીલાની પ્રતિષ્ઠાનો ખ્યાલ, સરદારની આજ્ઞાનું પાલન વગેરે સદ્ગુણો ખીલેલા હતા. બહારના લોકો સાથે અથવા બીજા કબીલાવાળાઓ સાથે પણ આપેલું વચન પાળવું, મહેમાનની પરાણાગત કરવી તથા જેની બાંધ પકડી તેને છેવટ સુધી સાથ આપવો — એ વિષે આરમ્મો હંમેશાં પ્રખ્યાત હતા. જુદાજુદા કબીલાના લોકોની રહેણીકરણી, તેમના રીતરિવાજ, તેમની બાપા અને તેમના ધર્મ વિષેના ખ્યાલો પણ એકબીજાને ધણા મજબૂત આવતા હતા. પરંતુ આ બધા કબીલા ન તો કોઈએક સૂત્રથી બંધાયેલા હતા અને ન તો આ બધાનો કોઈએક રાજા હતો.

એટલું જ નહીં પણ આખા હેઝલમાં અને કેટલેક અંશે આખા અરબસ્તાનમાં આ અગણિત કબીલાઓ વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી રહેતી. આ લડાઈઓનું એક કારણ એ હતું કે દરેક કબીલાને પોતાના કુળની મોટાઈનું બેદલ ગુમાન રહેતું, અને બ્ને કોઈ કબીલાનો માણસ બીજા કબીલાના કોઈ માણસ આગળ પોતાના કુળની મોટાઈનું વર્ણન કરે અને બીજાથી તે સદન ન થાય, તો અને તરફથી તકવારો ખેંચાતી. આને મળતું બીજું કારણ એ હતું કે એક કબીલાના કોઈ માણસે બીજા કબીલાના કોઈ માણસનું અપમાન કે ખૂન કર્યું હોય — અને આ તો રોજની વાત હતી — તો આખા કબીલા તરફથી વેરનો બદલો અને બદલાનો બદલો એમ કેટલીયે પેઢીઓ અને કેચારેક કેટલાંક સૈન્યો સુધી ચાલુ રહેતું, અને તેમાં અને પક્ષના સેંકડો જીવ જતા.

એ જમાનાના આરબો માનતા કે જે માણસનું ખૂન થયું હોય તેનો આત્મા એક પક્ષી બનીને તેની કબરની આસપાસ વરસો. સુધી ફર્યા કરે છે, અને ‘ઓરૂની, ઓરૂની’ (‘મને પીવા આપો, મને પીવા આપો’) એમ બોલ્યા કરે છે, અને જ્યાં સુધી તેના ખૂન કરનારનું લોહી તેને પીવા ન મળે અને ખૂનનો બદલો ન લેવામાં આવે ત્યાં સુધી તે આ જ રીતે કિકિયારી માર્યા કરે છે. આથી જ પોતાના કબીલાના કોઈ માણસ અથવા પૂર્વજના ખૂનનો બદલો લેવો, તેને દરેક આરબ પોતાનો ધર્મ માનતો.

આ આપસની ઘડાઈઓમાં જે પુરુષો, સ્ત્રીઓ કે બાળકોને દેડ પકડવામાં આવતાં તેમને ગુલામોની પેઠે રાખવામાં આવતાં. ગુલામો પ્રત્યે આ લોકોનું વર્તન બહુ જ ખરાબ હતું. તેમને જનવરોની પેઠે બજારમાં વેચવામાં આવતાં. કોઈ ગુલામને મારી નાખવામાં આવે તો તેને માટે ક્યાંય કશી સજા નહોતી. ગુલામ સ્ત્રીઓને ઘણુંખરું ગાવાનાચવાનું શીખવવામાં આવતું અને પછી તેમના પ્રત્યે વેશ્યાઓ જેવું વર્તન રાખવામાં આવતું. કોઈ કોઈ વાર તો તેમનો માસિક તેમની પાસે તેવો ધંધો કરાવીને પૈસા કમાતો.

આવી રીતિમાં જુદા જુદા કબીલાઓમાં પરસ્પર પ્રેમ, મેળ કે એકતાની આશા રાખવી એ બહુ મુશ્કેલ હતું.

તે સમયના આરબોનું સ્ત્રીઓ પ્રત્યેનું વર્તન બહુ ખરાબ હતું. જૂના જમાનાના રાજપૂતોની પેઠે તે સમયના આરબો કોઈને પોતાનો જમાઈ માનવો કે દીકરીના આપ હોય, તેને બહુ શરમની વાત માનતા. છોકરીઓને જીવતી દાદી દેવાનો રિવાજ બહુ સાધારણ હતો. ક્યાંક ક્યાંક તો સ્ત્રીને બાળક અવનરવાનું હોય ત્યારે ત્યાં જ તેની પાસે એક ખાડો ખોદી રાખવામાં આવતો. પુત્ર જન્મે તો તે ખાડો માટીથી જ પૂરી દેવામાં આવતો, અને છોકરી આવે તો તેને તે ખાડામાં નાખીને ઉપરથી માટી પૂરી દેવામાં આવતી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ છોકરી પાંચ વરસની થાય ત્યારે તેનો આપ એક દિવસ તેની મા પાસે જઈને કહેતો — ‘દીકરીને નવાં નવાં કપડાં પહેરાવીને અતર-તેલ લગાવો એટલે હું તેને તેની માતાઓ પાસે (મેતાજી) મોકલું.’

આ ચાર મહિના દરમિયાન જ અરબસ્તાનના સૌ લોકો મક્કા આવીને કાબાની યાત્રા કરના. મહંમદ સાહેબ પહેલાં દળરે વરસથી કાબા તમામ આરબોનું સૌથી મોટું મંદિર અને સૌથી મોટું તીર્થ મનાતું હતું. આ ચાર મહિનામાં જ ‘ઉક્કાઝ’ અને ‘મુજલ્લા’ ના બે પ્રખ્યાત મેળા ભરાતા હતા. તેમાં સર્વે કબીલાઓના લોકો બેગા થઈને કયાંક પોતપોતાના યુદ્ધના ટેદીઓનો અદલોખલો કરતા, કયાંક માલનું ખરીદવેચાણ કરતા, કોઈ જગ્યાએ પોતાના દેવતાઓની પૂજા કરતા, અને કોઈ કેકાણે નાનાં મોટાં કવિસંમેલન ભરતા. મહંમદ સાહેબ પહેલાં આરબોમાં લખવાનો રિવાજ બહુ ઓછો હતો. છતાં કવિતા કરવાનો શરૂઆતથી જ તેમને બહુ શોખ હતો. દરેક કબીલામાં એવા કવિ કે શીઘ્રકવિ જનગતા, જેમની નાની નાની કવિતાઓ કે જોડકણાં સેંકડો વરસો સુધી પેઢી દર પેઢી ઊતરી આવતાં. આવા આઝાદ અને લડકણા લોકોને માટે ચાર મહિના સુધી પોતાના દુસ્મનોને, પોતાના બાપ દીકરા કે ભાઈના ખૂનીઓને, પોતાની આંખ સામે જતા જોવા અને પોતાના ગુસ્સાને કાળૂમાં રાખવો અને તે પણ જ્યારે કોઈ બીજું તેમને વેર વાળતાં રોકનાર કે સગા કરનાર ન હોય ત્યારે — એ વસ્તુ બતાવે છે કે આરબોમાં પોતાની જાતને કાળૂમાં રાખવાની અને વચન પાળવાની તાકાત હતી. પરંતુ તેની સાથે જ આ ચાર મહિનાની મનાઈ એ પણ બતાવે છે કે બાકીના આઠ મહિના દેવી સ્થિતિ રહેતી હશે. આ ચાર માસની મનાઈને કારણે બાકીના આઠ માસ સુધી લડાઈ ઓનો અને વેર લેવાનો અસિ વધારે જોરથી બઝૂકી ઊઠતો હશે, એમાં શક નહીં.

આરખોનો ધર્મ

ધર્મની આત્મતામાં પણ તે સમગ્રના આરખોના સંસ્કાર અને વિચાર બહુ સંકેતિત હતા. જે ધર્મો દેશમાં ચાલતા હતા તેમણે દેશની હાલત વધારે બગાડી નાંખી હતી. તેમાં ત્રણ મુખ્ય ધર્મ હતા — પુરાણો આરખ ધર્મ, યહૂદી ધર્મ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ. ઈરાન અને ત્યાંના જરથોસ્તી ધર્મ સાથે પણ આરખોનો સંકેત વરસથી સંબંધ હતો. અને તેમના જીવન પર એ ધર્મની અનેક રીતે અસર પડેલી હતી. પરંતુ મોટા ભાગના આરખોએ કદી એ ધર્મને માન્યો નહોતો. કેટલાક ‘સાખી’ ધર્મ માનનારા પણ હતા; તેઓ એક પરમેશ્વરમાં માનના છતાં તારાઓ વગેરેની પૂજા કરતા હતા.

જેમણે યહૂદી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો હતો એવા થોડા કબીલાઓ બાદ કરતાં બાકીના બધા આરખો પોતાના પુરાણો ધર્મને જ માનના હતા. દુનિયાની બીજી જૂની પ્રજાઓ પેકે તેઓ બધાં દેવદેવીઓને માનતા અને તેમની જ પૂજા કરતા.

દરેક કબીલાનો પોતાનો એક અલગ દેવ હતો. કોઈનો લાકડાનો, કોઈનો પથ્થરનો, કોઈનો પિત્તળનો, કોઈનો તાંબાનો અને કોઈનો ચૂંદણ લોટનો. કોઈ દેવનું સ્વરૂપ પુરુષનું, કોઈનું સ્ત્રીનું, કોઈનું કોઈ જનવરનું અને કોઈનું ઝાડનું હતું અને કોઈનું તો કશા ઘાટડોળ વગરનું હતું. જે કબીલાઓ વચ્ચે લડાઈ થતી તો તે તેમના દેવોની પણ લડાઈ મનાતી. અને કોઈ કોઈ વાર તેઓ માણસોની પેકે બીજના દેવોને પણ કેદ કરીને લઈ આવતા. દુનિયાની બીજી પુરાણી જાતિઓ જે રીતે દેવદેવીઓની પૂજા કરતી તે જ રીતે આખા અરબસ્તાનમાં પણ અગણિત દેવદેવીઓની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. આ દેવદેવીઓ આગળ જનવરોનો ભોગ પણ આપવામાં આવતો. કોઈકે દેવની આગળ મનુષ્યનો પણ ભોગ અપાતો. અને કોઈ તો પોતાના દીકરાને પોતાને લાથે વધેરીને પોતાના દે

ચકાવતા. ઘણા દેવો એવા પણ હતા જેમને કેટલાયે કપીલા અથવા લગભગ બધા આરબો માનતા અને પૂજતા હતા. તેમાં સૌથી પ્રખ્યાત 'જાત' 'ઉઝ્ઝા' અને 'મનાત' નામની ત્રણ દેવીઓ હતી. એ ત્રણેનાં જુદાં જુદાં મંદિર હતાં. એ જ જાતનાં બીજાં પણ કેટલાંય દેવદેવીઓનાં નામો તે જમાનાનાં પુસ્તકોમાં મળે છે. ઠાપાની અંદર પણ વરસના ૩૬૦ દિવસનાં ૩૬૦ દેવદેવીઓ હતાં. તેમાં સૌથી મોટો 'હોબલ' નામનો એક દેવ હતો. આ દેવતાઓ ઉપરાંત પોતાના પ્રકાર અને તેજથી દિવસે ગરમી આપનારા અને રાત્રે રસ્તો દેખાડનારા સૂર્ય, ચંદ્ર તથા કેટલાક તારાઓની પણ તેઓ પૂજા કરતા.

આ હજરો દેવદેવીઓ સિવાય સર્વના માલિક એક પરમાત્માના મંદિરનો ઉદ્દેશ ક્યાંય નથી મળતો. ઘણાખરા આરબોની કલ્પના આ દેવદેવીઓથી આગળ જઈ શકતી નહોતી. પરંતુ એમ પણ જણાઈ આવે છે કે તેઓમાં કેટલાક એવા લોકો પણ હતા જેઓ બધા દેવતાઓની ઉપર સર્વના માલિક એક પરમાત્માને પણ માનતા હતા. તેને તેઓ 'અસ્લાદ તાલા' કહેતા હતા; અને માનતા કે તે 'અસ્લાદ તાલા'ના હાથ નીચે જુદાં જુદાં દેવદેવીઓ દુનિયાનું બધું કામકાજ ચલાવે છે અને પરલોકમાં અસ્લા તાલા પાસે પોતાને પૂજનારાઓની સિદ્ધારસ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે.

કેટલાક આરબોમાં એવો પણ દિવાજ હતો કે ત્યારે કોઈ માણસ મરી જતો ત્યારે તેની કબર પાસે એક સાંઢણી બાંધી દેવામાં આવતી, અને ઘણોપાણી આપ્યા વગર તેને ત્યાં જ મરવા દેવામાં આવતી, જેથી મરનારને પરલોકમાં સવારીની તકલીફ ન પડે. આ સાંઢણીને તેઓ 'બલિયદ' કહેતા.

ટૂંકમાં આ આરબોનો પુરાણો ધર્મ.

હવે બાકી રહ્યા બહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ. એ બંને ધર્મો પણ મહંમદ સાદેજથી સદીઓ પહેલાં અરબસ્તાનમાં પહોંચી ગયા હતા.

ઈસ્વી સનની પહેલી સદીમાં રોમના સમ્રાટ ટાઇટસે બહુદીઓને પેલેસ્ટાઈનમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા. એ જ પ્રમાણે ત્રીજી સદીમાં

ઘણા ખ્રિસ્તીઓને અંદર અંદરના ઝઘડાને કારણે સીરિયા અને બીજા દેશોમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા. અરબસ્તાનના લોકો આ બાબતમાં મોટા મનવાળા હતા. તેઓ પોતાને ત્યાં બધા ધર્મવાળાઓને ખુશીથી આવવા દેતા. હજારો યહૂદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓ અરબસ્તાનમાં આવીને વસ્યા. એશિયાના આ બે ધર્મોનો જન્મ પણ અરબસ્તાનની ઉત્તરની સરહદ પર થયો હતો. અને તેથી જન્મે ધર્મો અરબસ્તાનમાં થોડાઘણા કેસાયા પણ હતા. કેટલાક કબીલાઓએ યહૂદી ધર્મ અને બીજા કેટલાકે ખ્રિસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. એમ પણ જણાય છે કે બીજા ધર્મોનાં દેવદેવીઓને પોતાનાં દેવદેવીઓમાં સામેલ કરી દેવાનો પણ આરબોમાં રિવાજ હતો. જે આરબોએ આ નવા ધર્મોમાંથી એકેને પૂરેપૂરી રીતે સ્વીકાર્યો નહોતો તેઓ પણ એ જાને ધર્મો પ્રત્યે ઘણી આત્મીયતા બતાવતા. હજારો ઇસ્લામીએ યહૂદી અને ખ્રિસ્તી જાને પોતાના એક પેગંબર માનતા, અને ઘણા આરબો પણ તેમને પોતાના પૂર્વજ કહેતા તથા પોતાને હજારો ઇસ્લામીના દોકરા ઇસ્માઈલના વંશજ કહેતા. કાબામાં બીજી મુર્તિઓની સાથે સાથે ઇસ્લામ અને ઇસ્માઈલની મુર્તિઓ પણ મુકેલી હતી, અને તેમની પણ પૂજા થતી. ખ્રિસ્તીઓ ત્યાં ગયા પછી હજારો ઇશુની મા મરિયમની મુર્તિ પણ કાબામાં મુકવામાં આવી અને તેની પણ પૂજા થવા લાગી. પરંતુ યહૂદીઓ તે સમયે એટલા ધર્મંડી અને એટલા સાંકડા વિચારના હતા અને ખ્રિસ્તી ધર્મ એટલી પડતી દશાએ પહોંચી ચૂક્યો હતો તથા તેની સાથે એ જાને ધર્મોમાં પરસ્પર દુશ્મનાવટ એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે એ ધર્મોની અસર આરબોના જીવન પર સારી ન પડી શકી.

યહૂદીઓ કે ખ્રિસ્તીઓ જન્મેમાંથી કોઈ એમ માનવાને તૈયાર નહોતા કે પોતાના પંથ કે જગ્યાથી બહારનો માણસ, બસે તે અત્યંત સદાચારી હોય તોય, પોતાના મરણ પછી સદગતિ પામી શકે.

યહૂદીઓ એક ઈશ્વર અને ઘણા પેગંબરો ઉપરાંત એકરોને બુદાનો પુત્ર માનતા. રપસાંરપસાં, ખાવાપીવાના બેદ, અને જુદા

જુદા કાયદાઓની આગતમાં દુનિયાના કોઈ ધર્મના રિવાજ આજ-કાલના હિન્દુ રિવાજો સાથે મળતા આવતા હોય તો તે આ પુરાણા યહૂદી ધર્મના રિવાજો છે. બીજા ગદા ધર્મના લોકોને તેઓ પોતા કરતાં નીચ અને અપવિત્ર માનતા. તેમની અડેલી કોઈ વસ્તુ ખાતા નહોતા, તેમનું અડેલું પાણી પીતા નહોતા, તેમ જ તેમને પોતાને ત્યાં ખવડાવી પીવડાવી કે આદરપૂર્વક બેસાડી શકતા નહોતા. આ જ યહૂદીઓની સૌથી મોટી વિશેષતા હતી. તેમના રીતરિવાજ અને પૂજા-વિધિ બધું ગૂંચવણભરેલાં હતાં. આ સિવાય તેમનામાં બીજી કોઈ વિશેષતા હોય તો એ હતી કે લેવડદેવડ અને વ્યાજખોરીથી પૈસા કમાવા, પૈસા બેગા કરવા અને એવી કંજૂસાઈ રાખવી કે જે પૈસા વિનાના પણ દિક્ષદાર રણવાસી આરબોને કદી ગમતી નહીં.

ખ્રિસ્તી ધર્મ યહૂદી ધર્મ પછીનો હતો અને તે જમાનાની દૃષ્ટિએ વધારે ઠીક હતો. યહૂદીઓમાં નકામા અને અર્થહીન રૂઢિરિવાજ આસતતા હતા અને રૂઢિચુસ્તતા વધતી જતી હતી, તેને અટકાવીને લોકોના દિલને ધર્મની નકામી રૂઢિઓ તરફથી વાળી લઈને તેમને એકબીજાની સેવા અને બક્ષાઈનાં કાર્યોમાં લગાડવા માટે આ ખ્રિસ્તી ધર્મ દુનિયામાં આવ્યો હતો. શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ યહૂદી ધર્મની જ એક શાખા ગણાતો અને તેનો ઉદ્દેશ યહૂદી ધર્મને સુધારવાનો હતો. પરંતુ મહંમદ સાહેબના જન્મ સુધીમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની જે દશા થઈ હતી તે તે સમયના યહૂદી ધર્મની દશા કરતાં કોઈ પણ રીતે ઓછી જૂરી નહોતી.

હજરત ઈશુ પછી થોડા જ સમયમાં ખ્રિસ્તીઓ એક પ્રકારની ત્રિપુટી (Trinity)ની પૂજા કરવા લાગ્યા હતા. આ ત્રિપુટીમાં સામાન્ય રીતે બાપ (ઈશ્વર) દીકરો (ઈશુ) અને પવિત્ર આત્મા (જેની મારફત હજરત ઈશુની મા કુંમારી મરિયમને ગર્ભ રહ્યો હતો એમ કહેવાય છે તે. આત્મા), આ ત્રણે ગણવામાં આવતા. પણ કેટલાક લોકો ઈશ્વર, ઈશુ અને મરિયમની પણ ત્રિપુટી માનતા હતા. ખ્રિસ્તી ધર્મની જે શાખા (કોલોરીડિયન્સ) અરબસ્તાનમાં વધારે ફેલાઈ હતી તે ઈશ્વર, મરિયમ અને ઈશુની જ ત્રિપુટી માનતી હતી.

ખ્રિસ્તી દેવજો ઇશુ, મરિયમ, સેંકડો સતો, દૂતો અને શહીદોની મૂર્તિઓથી ભરેલાં રહેતાં. મરિયમની ઇશ્વરની મા તરીકે પૂજા કરવામાં આવતી. ઇશ્વર, ઇશુ અને મરિયમ ત્રણેને સરખાં માનવામાં આવતાં અને તેમની સાથે સાથે ધણા ખ્રિસ્તી સંતોને પણ તેમની પેઠે જ સર્વ-વ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન માનવામાં આવતા. આ બધાંની મૂર્તિઓની માનતા માનવામાં આવતી અને તેમને પૂજા ચડાવવામાં આવતી. આ જ તે સમયના ખ્રિસ્તીઓની રોજની પૂજા હતી.

વહેમેની રિયતિ એ હતી કે, જેના પર મહાત્મા ઇશુને યજ્ઞ દેવામાં આવી હતી એમ કહેવાતું હતું તે લાકડાનો કોસ જેઝસલેમ શહેરમાં હતો સુધી બતાવવામાં આવતો. આ નાનકડા કોસની ચુકી લાકડી હંમેશાં વધતી રહેતી હતી. દરેક ખ્રિસ્તી યાત્રાળુ જેઝસલેમથી પાછા ફરતાં તે કોસનો એક ટુકડો પોતાની સાથે લઈ જતો. સામાન્ય લોકો તે ટુકડાને પોતાના ઘરમાં રાખી તેની પૂજા કરતા અને આવા હજારો ટુકડા ફિનિયાબરનાં દેવજોમાં પુજાના હતા. જેઝસલેમના પાદરીઓ માટે એ ધણી આવકનું સાધન હતું. કેમકે લખ્યું છે કે :

ધીમે ધીમે દેવળ યુરોપનાં જ હજારો દેવજોમાં આ કોસથી એટલું લાકડું ભેગું થઈ ગયું હતું કે તેમાંથી સેંકડો નવા કોસ બનાવી શકાય. લોકો માનતા કે આ કોસની લાકડી જન જનના ચમત્કાર કરી શકતી અને બધા રોગો મટાડી શકતી. એ જ પ્રમાણે દરેક દેવળમાં મરિયમ અને ખ્રિસ્તી સતોની મૂર્તિઓથી રોજ રોજ ચમત્કારો થતા બતાવવામાં આવતા.

ઇન્કાર કરવા બરાબર છે, અને પાપ છે; તથા ખ્રિસ્તીઓએ આરોગ્ય માટે દેવળની મૂર્તિ અને પાદરીઓ પાસે જઈને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ અને તેમની પાસે મંત્રજ્ઞાન અને દોષાતારીજ કરાવવાં જોઈએ. રોમના ખ્રિસ્તી સમ્રાટોની જ્યાં જ્યાં આજુ વર્તતી હતી ત્યાં કોઈની દવા કરનાર વૈદ કે હકીમ સુધ્ધાને મોતની સજા કરવામાં આવતી હતી.

ઈશુમાં ઈશ્વરનો અંશ કેટલો હતો, ઈશ્વરની પેઠે ઈશુ પણ અજરામર છે કે નહીં, મરિયમને ‘ઈશુની મા’ કહેવી કે ‘ઈશ્વરની મા’, હજરત આદમે પાપ ન કર્યું હોત તો તે કદી મરણ પામત કે નહીં—આવી આવી બાબતોની ઝાંખી ઝાંખી ચર્ચા તે જમાનાના ખ્રિસ્તી પાદરીઓમાં બહુ ચાલતી હતી, અને ક્યારેક તે પેઠીઓ સુધી ચાલુ રહેતી હતી. આ જ કારણે ઘણા અક્ષમ અક્ષમ પક્ષ જિભા થયા હતા. જ્યારે જે પક્ષનું જોર હોય અથવા કોન્સ્ટાન્ટિનો-પક્ષનો સમ્રાટ જેને માને તે પક્ષની વિરુદ્ધના પક્ષવાળાઓને અધર્મી (હેરેટિક) કહેવામાં આવતા અને તેમને દેશવટો, જાતજાનની હાડમારીઓ અને મોતની સજા સુધ્ધાં ભોગવવાં પડતાં.

અલેક્ઝાંડ્રિયાનો એક વિદ્વાન પાદરી એરિયસ એમ કહેતો હતો કે, હજરત ઈશુ ઈશ્વરના પુત્ર છે એટલે એક સમય એવો જરૂર હતો કે જ્યારે ઈશ્વર હતો પણ હજરત ઈશુ નહોતો. એટલે હજરત ઈશુને ઈશ્વરના બરોબરિયા ન માની શકાય. કેવળ આ જ કારણે તેને પ્રથમ દેશવટાની સજા કરવામાં આવી હતી અને છેવટે તેને મોતની સજા ભોગવવી પડી. રોમના આખા રાજ્યમાં એવો હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યો હતો કે, જે કોઈને એરિયસનું પુસ્તક ‘કયાંયથી મળ્યા આવે તેણે તે પુસ્તકને તરત જાળી મૂકવું અને જો તે તેને ન જાળી મૂકે તો તેને જ મારી નાખવો.

એક વિદ્વાન ખ્રિસ્તી સાધુ પિલેગિયસે ફક્ત એટલું જ કહ્યું હતું કે “આદમ પેદા થયા હતા એટલે પાપ કરત કે ન કરત તોપણ મરણ તો પામત જ, જન્મથી બધાં માણસો આદમની પેઠે નિર્બાપ હોય છે, સૌ પોતપોતાનાં સારાંમાઠાં કર્મોનું ફળ ભોગવે છે, આદમના

કર્મોનું નહીં: અને પાપને ધોવા માટે સત્કૃત્યોની જરૂર છે; કેવળ બાપ્ટિઝમના પાણીથી પાપો ધોવાઈ શકે નહીં.” આટલા જ કારણે પિલેગિયસની અને તેના મતને સાચો માનનારાઓની માત્રમિત્રકન જમ કરીને તેમને બધાને રોમના રાજ્યની બહાર કાઢી મૂકવામાં આવ્યા.

સીરિયાના એક ગ્રંથાન પાદરી નેસ્તોરિયસે કહ્યું કે મરિયમને ‘ધશ્વરની મા’ કહેવી એ જરાજર નથી, ‘હજરત ઈશુની મા’ કહેવી જોઈએ. આથી નરન જ ખ્રિસ્તી મદતોમાં એ પણ પડી ગયા. પહેલાં વિવાદ થયા, પછી ગળવા થયા અને પછી પુષ્કળ લોકો રેડાયું. છેવટે ‘ધશ્વરની મા’વાળો પણ જીત્યો. રોમના સમ્રાટના ઢૂંકમથી નેસ્તોરિયસને પહેલાં દેશનિકાલ કરીને આફ્રિકા મોકલી દેવામાં આવ્યો અને પછી ત્યાં તેના મરણ પહેલાં તેની ‘અપવિત્ર જીવ’ કાપી નાખવામાં આવી.

યુરોપનો એક વિદ્વાન લખે છે: — “આ ક્ષણોએને કારણે મોટાં મોટાં સહૃદયોમાં થયેલી ખુનામરફી થતી અને લોહી રેડાઈ. નાના મોટા બધા લોકોમાં બેઠાની અને દુરાચરણ વધી પડ્યાં હતાં આ પરથી ૨૫૪ જુલાઈ હજી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ રાજ્ય સાથે મળીને એટલો નીચો પડ્યો હતો કે લોકોનાં હૃદયોને દુરાચાર તરફ એવાતાં અટકાવીને તેમને બચાવી રાકતો નહોતો. ધર્મનો આભા નારા પાર્યો હતો, અને તેની જગ્યાએ ધર્મના સિદ્ધાંત વિષેના વિવાદો બાકી રહ્યા હતા. અને આ વિવાદો પણ પાગલોના વિવાદો હતા.”^૨

મદંમદ સાહેબના જન્મના સમયના ખ્રિસ્તી ધર્મ અને લોકોનાં જીવન ઉપર થયેલી તેની અસર એ બનેનું વર્ણન કરતાં તે જ વિદ્વાન આગળ ચાલનાં લખે છે —

“માણસના સદાચાર દુરાચારનો કરો વિચાર કરવામાં આવતો નહોતો. માણસનાં પાપ તેનાં દુષ્કૃત્યોથી માપવામાં નહોતાં આવતાં પણ એ ખ્રિસ્તી ધર્મના મનાયેલા સિદ્ધાંતોમાંના કયા સિદ્ધાંતને કેટલો નકારે છે

૧ ઝિન્ની ધર્મનો એક મુખ્ય સરકાર જે ખ્રિસ્તી ધર્મની દીક્ષા આપતી વખતે કરવામાં આવે છે. — અનુવાદક

૨. ‘A History of Intellectual Development of Europe’, by J. W. Draper, Vol. 1, p. 289.

તેનાથી માપવામા આવતાં. રોમ, કોન્સ્ટાન્ટિનોપલ અને અલેક્ઝાન્ડ્રિયાના પાદરીઓ ખાઈ પીને એકબીજાથી આગળ વધવાની દુરીકાઈમાં પડેલા હતા, અને તે માટે હલકા, મેઝા અને બયાનક દવાયાને અને ઉપાયોથી પોતાની મતલબ સાધતા હતા. જ્યારે પાદરીઓ પોતે જ, છાનાં ખૂન કરાવવા, ઝેર ફેંચું, દુરાચરણ કરવું, આખા ફોડવી, દુલ્લટો કરાવવાં, બળવા કરાવવા અને અંદર અંદર મારામારી ને હાપાકાપી કરવી — વગેરે કામોમા પડ્યા હતા, જ્યારે પાદરી અને વડા પાદરી (બિશપ અને આર્ક બિશપ) દુન્યવી સત્તાના ભ્રમમાં પડીને એકબીજાને અધર્મી કહીને શિક્ષા કરતા હતા, રાજદંડબારોના નોકરોને સાંચ આપવામાં વૈસા વડાવતા હતા અને રાજમહેલની ઝીંઓને પોતાના મંદા પ્રેમથી છતવાને પ્રયત્ન કરતા હતા તો પછી સામાન્ય લોકો પારોથી શી આશા રાખી શકાય ? . . . ખ્રિસ્તી મહંતોની ફોજ જ્યારે સમ્રાટોની ફોજમાં જઈ મળતી ત્યારે તેમને ગભરાવી મૂકતી હતી અને જો તે મોટાં શહેરોમાં જતી તો ત્યાં ધાર્મિક દંગાલિસાદ કરાવતી હતી. ધર્મના મહાન સિદ્ધાંતોને નિહાંય કરવા તે બહુ ભુમરાણ મચાવતી હતી પરંતુ વિચારસ્વાતંત્ર્ય કે માણસના ધીનથી લીધેલા હુકોને માટે કદી કોઈ અવાજ નહોતો ઊઠતો. આવી રિયતિમાં લોકોમાં તિરસ્કાર અને લાચારી વધે નહીં તો બીજું શું થાય ? જો ધર્મની અસર લોકોનાં મન પરથી ભૂંસાઈ ગઈ હતી તે ધર્મને જરૂર પડતાં તેઓ મદદ કરો એવી આશા રાખી શકાય તેમ નહોતું.^૧

આ જ કારણે મહંમદ સાહેબના વખતમાં ઈ. સ. ૬૧૧માં જ્યારે ઈરાનના જરથોસ્તી બાદશાહે રોમના વિસ્તૃત રાજ પર હુમલો કર્યો ત્યારે નારાજ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને ખ્રિસ્તી પ્રજામાંના ઘણાએ એ વિદેશી અને બિનખ્રિસ્તી હુમલો કરનારાઓને ઢેકઢેકાણે મદદ કરી.

આવા ધર્મ અને આવા મહંતો બોળાબલા આરંભોમાં કેમ જાતનો સુધારો કરે એવી આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. તેઓ તેમનું કશું દ્વિત કરી શકે તેમ પણ નહોતું. સુધારા કે દ્વિતને બદલે યદ્દીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના પરસ્પર વિરોધ અને દુશ્મનાવટથી આરંભોનાં ઉત્પત્તને અને તેમની આઝાદીને બહુ મોટા ધક્કો પહોંચ્યો.

૧. 'A History of Intellectual Development of Europe', by J. W. Draper, Vol I. Pp. 332-33.

. ખ્રીસ્ત ધર્મોનો તિરસ્કાર કરવામાં ખ્રિસ્તીઓ અને યહૂદીઓ એકબીજાનીથી ચઢી જતા. પાંચમી સદીના અંતમાં અરબસ્તાનના એક ભાગ, યમનના એક યહૂદી હાકેમ યુસુફ જુનવાસે યહૂદી ધર્મ માનવાની ના પાડનાર બધા લોકોને અને ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી આરબોને રિયાવી રિયાવીને મારી નાખવા માંડ્યા. રિયાવીને મારવાની તેની એક ખાસ રીત બડબડની આગમાં નાખીને તેમને જીવના બાળી મૂકવાની હતી. યમનમાં તે સમયે ખ્રિસ્તીઓ પણ ઘણા હતા. અરબસ્તાનની બહાર યહૂદીઓનું કોઈ રાજ નહોતું, પણ ખ્રિસ્તીઓની એક જખરજસ્ત સફૂમત યમનથી થોડે જ દૂર લાક્ક સમુદ્રને સામે કિનારે ઇથિયોપિયામાં મોજૂદ હતી. યમનના ખ્રિસ્તીઓએ યહૂદીઓ વિરુદ્ધ ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહ સાથે મળીને કાવતરું કયું. ઇથિયોપિયાના બાદશાહે સસ્તર મોકલીને જુનવાસને મારી નાખ્યો અને યમનનો આખો પ્રાંત કબ્જે કર્યો. આ વાત મદમદ સાહેબના જન્મથી કેવળ ૭૦ વરસ પહેલાંની છે. યમન પ્રાંત મહ્કાની દક્ષિણે આવેલો છે. મહ્કામાં આ પ્રાંત સૌથી ફળદ્રુપ અને સૌથી હરિયાળો છે અને તે લાક્ક સમુદ્રથી ઇરાનના અખાત સુધી ફેલાયેલો છે. આમ આ બે ધર્મોની પરસ્પરની દુશ્મનાવટને કારણે અરબસ્તાનની દક્ષિણ અને પૂર્વનો બહુ મોટો ભાગ વિદેશીઓના હાથમાં આવી ગયો અને ઈ. સ. ૬૧૦ સુધીમાં એક પછી એક ચાર વિદેશી રાજાઓએ તેના પર રાજ્ય કયું.

નીચેની વાત પરથી યહૂદીઓના અને ખ્રિસ્તીઓના માંડોમાંડેના ઝઘડાનો વધારે ખ્યાલ આવે છે. ખ્રિસ્તીઓનાં પુસ્તકોમાં લખ્યું છે કે એક વાર ખ્રિસ્તીઓના પાદરીઓ અને યહૂદીઓના પુરોહિતો વચ્ચે ત્રણ દિવસ સુધી નિવાદ ચાલ્યો. આખરે યહૂદીઓએ કહ્યું, “જો તમારો ઈશુ પેગંબર ખરેખર આસમાન પર જીવેલો હોય અને ત્યાંથી ઊતરીને અત્યારે જ અમને દેખા દે તો અમે તમારો ધર્મ સ્વીકારી લઈએ.” એટલે તે જ વખતે વાદળ ગરબ્યાં, વીજળીનો કડાકો થયો અને એક લાક્ક વાદળની ઉપર સજ્જત ઈશુ દે તેમને માથે મુગટ હતો અને હાથમાં ખુદ્દી તલવાર હતી.

આવનાં જ વહદીઓને કહ્યું—“તુઓ હું તમારી સામે ઝીંબો છું. હું પોતે, જેને તમારા પૂર્વજોએ ઘણી પર ચડાવ્યા હતા તે.” તેમને જોનાં જ મધા વહદીઓ આંધળા થઈ ગયા અને તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મ ન સ્વીકાર્યો ત્યાં સુધી તેમની આંખો ન ઊઘડી.

આ વાતનું અસલ સ્વરૂપ ગમે તે હોય પરંતુ તે તે સમયના વહદીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના ઝગડાઓનું, અને જેઓ હજરત મુશીના હાથમાં પણ ઉઘાડી તલવાર આપી શકતા તે ખ્રિસ્તીઓની સમજ-શક્તિનું સરસ ચિત્ર દોરે છે.

૪

પરદેશીઓનું રાજ્ય

ધર્મને નામે ચાલતા આવા અંધેરની અને દેશની આવી સ્થિતિની દેશની આઝાદી પર ખરાબ અસર થાય જ. આગળ કહેવામાં આવ્યું કે મહંમદ સાહેબના જન્મની કેવળ ૭૦ વરસ પહેલાં યમનના હરિયાળા અને ફળદ્રુપ પ્રાંત પર ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહે કબજો કરી લીધો હતો. ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં રોમના રાજ્ય સાથે અને પૂર્વમાં ઈરાનના રાજ્ય સાથે પણ અરબસ્તાનની સરહદ મજબૂત હતી, અને આ અને પરદેશી સત્તાઓએ પોતપોતાની પાસેના અરબસ્તાનના પ્રાંતો પર કબજો કરી લીધો હતો. મિસ્ર અબુલ ફઝલ લખે છે :—

“મહંમદ સાહેબના જન્મ વખતે અરબસ્તાનનો મોટો ભાગ પરદેશીઓના હાથમાં હતો. સીરિયા અને ઈરાનની સરહદ સાથે જોડાયેલા પ્રાંતો કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના રોમન સમ્રાટો અને ઈરાનના સમ્રાટ ખુરાશના કબજામાં હતા. મક્કાની દક્ષિણનો લાલ સમુદ્રના કિનારાનો ભાગ ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહેના તાબામાં હતો. પરંતુ ‘હેનઝ’ પ્રાંત (હેનઝનો અર્થ ‘બાંધ’ અથવા ‘અટક’ કે ‘બાધા’ થાય છે) હજી સુધી દુનિયાની સત્તા માટે પોતાની આસપાસ લડતી પ્રજાઓની બદલાત

અને હુમલા બંનેને સંપૂર્ણપણે ખાળી રહ્યો હતો. આ જ ભાગની ટેકરી-
ઓમાં મક્કા અને મદીના એ બે પવિત્ર શહેરો આવેલાં છે, જેમાંના
એકમાં ઇસ્લામ જન્મ્યો અને બીજામાં પાંગર્યો.”૧

વસ્તી માટે નકાસું એવું રણ બાદ કરતાં આખા અરબસ્તાનમાં
તે સમયે કેવળ હેઝઝનો ઇલાકો જ પોતાને સ્વતંત્ર કહી શકે તેમ
હતું. અને આગળના વર્ષોન પરથી જણાશે કે તે ભાગ પર પણ આ
જણ પરદેશી સત્તાઓની દૃષ્ટિ ચોંટેલી હતી.

આરબોમાં બકાદુરીની ઊણપ નહોતી. તેમને સ્વતંત્રતા પણ
બહુ પ્રિય હતી. બલિદાન અને ત્યાગની ભાવના પણ તેમનામાં
પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી હતી. મહેમાનોની ખાતરબરદાસ્ત કરવાનું અને
પોતાની ટેકને માટે મરી શીટવાનું પણ તેમને સારી પેઢે આવડતું હતું.

પરંતુ તેઓ જૂઠ્ઠા વહેમો અને ખૂરા રિવાજોમાં દૂભેલા હતા.
અંદર અંદરની લાડાઈઓ અને ખૂનો તેમના રોગના ઇવનનો,
જાણે, આવશ્યક ભાગ હતો. તેમનું આખું જીવન દુકહેદુકડા ચર્મ
રહ્યું હતું. તેમનું બલિષ્ઠનું જીવન પણ જોખમમાં હતું. તેમને એક
એવા મદાન પુરુષની જરૂર હતી જે તેમના બધા ખૂરા રિવાજો અને
વહેમોની ગળા તોડીને કેંદ્રી કરી શકે, તેમને અંધકારમાંથી બહાર
કાઢીને, પ્રકાશમાં લાવી ખડા કરી શકે, તેમની ધરમધુ લાડાઈઓ
હમેશને માટે બંધ કરીને તેમને એક મૂલમાં બાંધી શકે અને સામે
બિબેલા મૃત્યુથી બચાવીને, પ્રમતિ, બલકાઈ અને આઝાદી તરફ લઈ
જઈ શકે.

મહંમદ સાહેબનો જન્મ

મક્કા શહેર દુનિયાનાં સૌથી પુરાણાં શહેરોમાંનું એક ગણાય છે. મહંમદ સાહેબથી એક હજાર વરસ પહેલાં હિન્દુસ્તાન અને ખીજા એશિયાઈ દેશોનો યુરોપ સાથેનો વેપાર અરબસ્તાનને રસ્તે જ ચાલતો હતો. તે સમયે હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિનારા પર આરબ સોદાગરોની સુખસંપન્ન વસાહતો હતી. આરબ વહાણવટીઓ, જેઓ પાણીપટું યમન પ્રાંતના રહેવાસી હતા, તેઓ હિન્દુસ્તાન અને આસપાસના દેશોનો માત્ર પોતાનાં વહાણોમાં બરીને યમન લઈ જતા. ત્યાંથી જમીન માર્ગે તે માત્ર સીરિયા જતો અને ત્યાંથી યુનાન, રોમ, મિસર વગેરે દેશોમાં જતો. યમન અને સીરિયાની વચ્ચે ટેકરીઓથી ઘેરાયેલું મક્કા શહેર છે. આથી જ વેપારની દૃષ્ટિએ તે સમયે મક્કા ખડું આગેળ વધેલું હતું. વેપારની સાથે જાત જાતનો સંબંધ ધરાવનારા ઘણા લોકોએ મક્કામાં અને તેની આસપાસ વસવાટ કર્યો અને મક્કા અરબસ્તાનનું સૌથી મોટું અને સૌથી સુખસંપન્ન શહેર બની ગયું, તથા એક પ્રકારની સારીસરખી હકૂમત ત્યાં સ્થપાઈ.

મક્કાની મહત્તાનું ખીજું કારણ ત્યાં આવેલું કાબાનું પુરાણું મંદિર છે. આ મંદિર પણ મહંમદ સાહેબ પહેલાં હજારો વરસોથી અરબસ્તાન અને તેની આસપાસના લોકોનું સૌથી મોટું તીર્થ મનાતું આવ્યું હતું. મક્કાનો આગેળ વધેલો વેપાર અને કાબાની પૂજા એ બંનેને કારણે અરબસ્તાનમાં મક્કાના હાકેમનાં માન અને ધાક શરૂઆતથી જ જાણીતી હતી.

મક્કામાં તે સમયે કુરેશીઓનો કબીલો સૌથી વધારે ધજગત-આગેવાનો ગણાતો. કુરેશીનો સરદાર જ મક્કાના નાનકડા રાજનો માલિક કે હાકેમ હતો, અને તે જ કાબાની દેખરેખ રાખતો. જેમના નામ પરથી મહંમદ સાહેબના કુળને ‘બની હાશિમ’નો વંશ કહેવામાં આવતો તે હાશિમ મહંમદ સાહેબના પરદાદા થાય. તે પોતાના

જમાનામાં મહાના હાડેમ હતા, અને તેમણે લોકોનો બહુ આદર અને પ્રેમ મેળવ્યો હતો. હાશિમ પછી હાશિમનો બાઈ મુત્તલિય અને મુત્તલિય પછી હાશિમનો પુત્ર અબ્દુલ મુત્તલિય ગાદીએ બેઠા. અબ્દુલ મુત્તલિયને ઘણા પુત્ર હતા. તેમાંનો સૌથી નાનો અબ્દુલ્લા ૨૫ વરસની ઉંમરે પોતાના લગ્ન પછી બે વરસની અંદર મરણ પામ્યો. અબ્દુલ્લાના મરણ પછી થોડે દિવસે તેની વિધવા આમિનાએ બાળક મહંમદને જન્મ આપ્યો.

૬

પહેલાં પચ્ચીસ વરસ

આમિના એટલી દુ:ખી અને બીમાર હતી કે તે બાળકને સાત દિવસ કરતાં વધારે ધવરાવી શકી નહીં. ત્યાર પછી થોડા દિવસ અબ્દુલ મુત્તલિયના બીજા એક પુત્ર અબુ લલ્લની દાસીએ મહંમદને ધવડાવ્યો. પછી મહા પાસેની એક ટેકરી પરથી 'સાદ' કબીલાની હલીમા નામની એક સ્ત્રીએ બાળકને પોતાને ઘેર લઈ જઈને ઉછેર્યો. તેની ઉંમર પાંચ વરસની થતાં આપા હલીમાએ બાળકને લાવીને માને પાછો સોંપ્યો. પરંતુ બીજે વરસે જ મા આમિના પણ ચાલી ગઈ. આમ એક જગ્યા કુળમાં જન્મ્યા છતાં બાળક મહંમદને માઆપનું મુખ મળી શક્યું નહીં.

મોટા થયા પછી મહંમદ સાહેબે કેટલીયે વાર ભરેલે હૃદયે આમિનાની કબરની યાત્રા કરી. આપા હલીમા સાથે પણ જિંદગીમાં ઘણી વાર નેમની મુલાકાત થઈ અને દરેક વખતે તેમણે હલીમા પ્રત્યે જોડો પ્રેમ અને આદર દેખાડ્યો.

માતાના મરણ પછી કેટલાંક વરસ દાદા અબ્દુલ મુત્તલિયે અનાથ મહંમદની સંભાળ રાખી અને ત્યાર પછી અબ્દુલ મુત્તલિયના મોટા દીકરા અબુ તાલિયે તેમનું પાલન કર્યું. મહંમદ સાહેબની ઉંમર લગભગ દસ વરસની હતી તે અરસામાં તેમનો ઘણો સમય મહાની

આસપાસની ટેકરીઓ પર અણુ તાલિયની બકરીઓ ચરાવવામાં લીનતો હતો.

હવે અમે જે એવી ખીનાઓનું વર્ણન કરવા માગીએ છીએ, જેમની અસર નવજવાન મહંમદના દિલ પર સૌથી ઊંડી થઈ હોય અને જેમણે પોતાની કામની બગાડલી સ્થિતિનો ચિતાર તેમની નજર આગળ ખડો કર્યો હોય એમ જણાય છે. એમાંની એક વસ્તુ મહંમદ સાહેબના જન્મથી ૫૫ દિવસ પહેલાંની છે. તેનું વર્ણન તેમણે મોટા થયા પછી ખીજાઓ પાસે સાંભળ્યું. અરબસ્તાનનો યમન પ્રાંત ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહના નાખામાં હતો. બાદશાહના હુકમથી યમનના ખ્રિસ્તી હાકેમ અબરાહાએ હાથીસેના સાથે એક બહુ મોટી ફોજ લઈને મક્કા પર હુમલો કર્યો અને કાગ્યાને તોડી પાડવાનો તથા મક્કાને ઇથિયોપિયાના બાદશાહના રાજ્યમાં જોડી દેવાનો વિચાર કર્યો. આરબોના ધર્મ અને તેમની આઝાદી પર આ એક જબરજસ્ત હુમલો હતો. અમે આગળ કહી ગયા છીએ કે તે સમયે આખા અરબસ્તાનમાં હેઝાજનો ઇલાકો જ સંપૂર્ણ રીતે આઝાદ હતો. અબરાહાની ફોજને કોઈ હરાવી નહોં શકે એમ લાગતું હતું. મક્કાવાળાઓનું કહેવું છે કે પરમાત્માએ અબરાહાની ફોજ પર કોઈ ઓચિંતી આફત નાખીને તેને વેરણુછેરણુ કરી નાખી. ગમે તેમ હોય, અબરાહાને હજ્જરો જીવ ગુમાવીને મક્કાની બહારથી જ કશું મેળવ્યા વગર પાછા ફરવું પડ્યું એમાં શંકા નથી. મહંમદ સાહેબે નાનપણમાં આ વાત સાંભળી. તેમના દિલ પર તેની એટલી ઊંડી અસર પડી કે કુરાનની એક અલગ મુરા (અધ્યાય)માં આ વાતનું વર્ણન આવે છે. આથી પોતાના દેશના લોકોની લાચારી અને તેમની સામે ઊભેલી આફત મહંમદ સાહેબને જણાઈ ગઈ.

ખીજી ખીના ઉક્કાઝના મેળામાં બની. ઈ. સ. ૫૮૦માં ઉક્કાઝના મેળાને પ્રસંગે મક્કાથી પૂર્વમાં આવેલા એક હવાઝિન નામે કબીલાના કોઈ કવિએ કુરેશીઓ આગળ પોતાના કુળની મોટાઈનું વર્ણન કર્યું. કુરેશીઓથી તે સહન ન થયું. બંને તરફથી તલવારો ખેંચાઈ. બંને પક્ષો એ પણ બૂલી ગયા કે ચાલતા આવતા રિવાજ પ્રમાણે તે

દિવસો લગાઈ બંધ રાખવાના હતા. દસ વરસ સુધી આ અંદર અંદરની લગાઈ ચાલુ રહી. તેમાં બંને પક્ષ તરફથી કેટલાયે કબીલાઓ સામેલ થયા. હજારો માણસ મર્યા. આ લગાઈ ચાલતી હતી ત્યારે મહંમદ સાહેબની હિંમર દસ અને વીસ વરસની વચ્ચે હતી. અરબસ્તાનના ઇનિહાસમાં આ દસ વરસની લગાઈને ‘હરમે ફિઝર’ એટલે અપવિત્ર લગાઈ અથવા અધર્મની લગાઈ કહેવામાં આવે છે. કારણ કે જે મદિનાઓમાં લડવાની મનાઈ હતી તેમાં જ તે શરૂ થઈ હતી.

નાનપણથી જ મહંમદ સાહેબને એકાંતમાં રહેવાની અને ચિંતન કરવાની ટેવ હતી. તેમના સાથીઓ ત્યારે રમનગમતમાં વખત ખોતા ત્યારે મહંમદ સાહેબ કહેતા કે, “માણસને રમતગમતમાં વખત વિતાડવા માટે નહીં પણ કોઈ ઘણા ઉચ્ચ હેતુ માટે પેદા કરવામાં આવ્યો છે.”^૧

બાર વરસની હિંમરે મહંમદ સાહેબ પોતાના કાકા અબુ તાલિબ સાથે એક વેપારી કાફલામાં મક્કાથી પહેલી વાર સીરિયા ગયા. રસ્તામાં તેમને કેટલીક યહૂદી વસ્તીઓમાં યત્રિને જવાનું થયું. આથી તેમને તે સમયના યહૂદી ધર્મ વિષે ઘણી માહિતી મળી. સીરિયા દેશ તે સમયે રોમના ખ્રિસ્તી સમ્રાટોના તાબામાં હતો. ત્યાં ખ્રિસ્તી ધર્મનું ખૂબ જોર હતું. મહંમદ સાહેબને પોતાની જુવાનીના દિવસોમાં ઘણી વાર સીરિયા જવાના પ્રસંગો આવ્યા. એક વિદ્વાન લખે છે કે, “સીરિયામાં મહંમદને લોકોની ખૂરી હાજન અને ધર્મની પડતીનું એટલું સ્પષ્ટ દર્શન થયું કે તેનું ચિત્ર તેમની નજર આગળથી કંદી જાંમું ન પડ્યું.”^૨

સીરિયા દેશ—જેમાં પેલેસ્ટાઈન અને જેરુસલેમનો સમાવેશ થાય છે—હુનિયાના સૌથી પુરાણા અને સૌથી લીલાછમ તથા ફળદ્રુપ દેશોમાંનો એક ગણાય છે. કહેવાય છે કે સીરિયાની ટેકરીઓ કરતાં

૧. Life of Mohammad, by M. A. Fazi, P. 20.

૨. ibid P 22.

વધારે સારો મેવો દુનિયામાં કોઈ પણ જગ્યાએ યતો નથી. યહૂદી ધર્મની અંધી ખાસ ખાસ ઘટનાઓ આ જ દેશમાં ગતી. ઘણા વખત પહેલાં દમારકસ બ્યારે સીરિયાની રાજધાની હતું ત્યારે સીરિયા એશિયાનાં સૌથી મુખી અને જગજગત રાજ્યોમાં ગણાતું હતું. સીરિયાના એક ઇલાકા હીનિશિયામાં સેકાઓ સુધી દુનિયાભરના વેપારનાં સૌથી મોટાં અને સૌથી સમૃદ્ધ જગરો હતાં. સિરંદર પછી આ દેશ સંકડો વરસો સુધી યુનાનીઓ (ગ્રીકો)ના હાથમાં રહ્યો. અને યુનાન (ગ્રીસ)ની વિકાસ પામેલી વિદ્યાઓ — વિજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્રો — બહુવાબલાવવાનું એ એક મોટું સ્થળ બન્યો. સંકડો વરસો સુધી ત્યાં ઔદ્ય મહા હતા અને ઔદ્ય ધર્મ તથા ઔદ્ય દર્શનની ઘેર ઘેર ચર્ચા ચાલતી હતી. સીરિયાએ જ હજરત ઈશુ અને ખ્રિસ્તી ધર્મને જન્મ આપ્યો. હજરત ઈશુ પછીનાં ત્રણસો વરસ સુધી આ દેશ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધનધાન્ય, હસ્તકળા અને વેપાર, એ અધાંને માટે પ્રખ્યાત હતો. પરંતુ મહંમદ સાહેબના સમયમાં તે કોન્સ્ટાન્ટિનોપલના ખ્રિસ્તી સમ્રાટના તાબામાં હતો અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક ખાસ ધામ મનાતો હતો.

સમ્રાટ થિયોડોસિયસે સીરિયાના પુરાણા ધર્મો એટલે ઔદ્ય ધર્મ અને યહૂદી ધર્મને ખોટા જાહેર કર્યાં, ત્યાંનાં તમામ મંદિરો પડાવી નાખ્યાં અને હુકમ કર્યો કે, “અસેક્રાફિયા અને રોમના ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ કહેલા ધાર્મિક સિદ્ધાંતોને જે નહીં માને અને તે પ્રમાણે નહીં વર્તે તેની અંધી માલમિલકત જપ્ત કરીને તેને દેશનિકાસ કરવામાં આવશે.” વળી એવો પણ હુકમ કર્યો કે, “જે કોઈ યહૂદીઓનો હસ્ટરનો તહેવાર ઊજવશે તેને મોતની સજા કરવામાં આવશે.” હિન્દુસ્તાન, મિસર, યુનાન જેવા દેશોના વિદ્વાનોએ સંકડો વરસ પહેલાં શોધી કાઢ્યું હતું કે પૃથ્વી ગોળ છે. મહંમદ સાહેબનો જન્મ થયો તે જ સદીમાં ખ્રિસ્તી મદંત ઓગરટાર્કને આ વાતને કેવળ એટલા જ કારણે જૂઠી ફરાવી કે બાઈબલમાં પૃથ્વીને ચપટી કહેવામાં આવી હતી. એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો કે, “જે પુસ્તકોમાં પૃથ્વી ગોળ હોવાનું લખ્યું હોય તે પુસ્તકોને બાળી મૂકવાં.”

મદમદ સાહેબના સમયના પોપ ત્રિગરીએ ખ્રિસ્તી ધર્મના નકામા પૂજપાઠ અને ફદિરિવાજ, જેનું થોડું વર્ણન ઉપર કરવામાં આવ્યું છે, તેમને આજ્ઞા કરીને દમ્બેશને માટે અસહી ખ્રિસ્તી ધર્મ દરાવી દીધો. પરંતુ આ બધી પોકળ વાતો તે સમયના યુનાની જ્ઞાન વિજ્ઞાનના પ્રકાસ આગળ ટપી શકે એમ નહોતું. એટલે જ પોપ ત્રિમરીને વિશે સખવામાં આવ્યું છે કે, “વિદ્યાનો એના કરતાં મોટો કંદર દુરમન કરી કોઈ પેદા થયો નથી.” તેણે ખુદ રોમના પ્રખ્યાત ‘પેપેટાર્ન’ પુસ્તકાલયને આગ લગાડી અને ગણિત, ભૂગોળ, ન્યોતિય, વૈદ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન, બજાવનારાઓને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા. “તત્ત્વજ્ઞાનીઓને શોધી શોધીને નેમની કતલ કરવા માંડી. કોઈ પણ પુરાણા પુસ્તકની નકલ મળતી તો તેને તરત જાળી મૂકવામાં આવતી. પોતાના ધરમાંના કોઈ પણ પુસ્તકમાંની કોઈ આગતને કારણે પોતાના આખા કુટુંબની કદાચ કતલ થાય એ બીકથી આખા પશ્ચિમ એશિયાના લોકોએ પોતપોતાનાં પુસ્તકાલયોનાં બધાં પુસ્તકો પોતાને દાંથે જાળી નાખ્યા.”^૧ વૈદનો ધંધો કરનારા, એટલે કે દવાઓથી બીમારીનો ઇલાજ કરનારા માટે મોતની સંજ્ઞ હતી. રોગ મટાડવા માટે ખ્રિસ્તી પાદરીઓ અને મદન્તોના દેરાધારા અને તેમની પ્રાર્થનાઓ પૂરતી છે એવો ભૂકમ કરવામાં આવ્યો. “આપ્તિઝમ પ્રસંગે પાણીમાં ત્રણ વાર ડૂબકી મારવી; મધ અને દૂધ મેળવી ચાટી લેવું, કપડાં કે જોડા પહેરતી વખતે માથે કોસનું નિશાન કરવું અને મરિયમ તથા સંતોની મૂર્તિઓ આગળ ધૂપદીપ કરવાં”, એ ખ્રિસ્તી પાદરીઓ મુખ્યાંને માટે સદાચાર કરતાં કયાંય વધારે મદત્તની જાગ્યો માનવામાં આવતી. જે માણસ એમ માનવાનો ઇનકાર કરતો કે દબ્બલ હંથુના વસ્ત્રથી સોંકેડો વરસ પહેલાં ફિરમાન (એટલે મિસરનો ફેરો) જે રથમાં બેસી ને ગયો હતો તે રથનાં પેડાંનો ઢાલ સ્પર્શની રીતીમાં પડેલો ચીલો હજી મુઘી કાલમ

૧. A History of the Intellectual Development of Europe, by Draper, Vol. I, P. 312.

છે અને સસુદનાં મોઢાં કે પવનની લહેરો તેને જૂંસી શક્યા નથી, તેને અધર્મી દુરાવી મારી નાંખવામાં આવનાર દત્તો.

આ બધી વાતો પરથી જણાય છે કે ગીરિયાના લોકો જેઓ સંકટો વરસ પડેલા યુનાની જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને ઔદ્ય દર્શનનો આનંદ માણી ચૂક્યા હતા, તેમને છઠ્ઠી સદીના અંતમાં ખ્રિસ્તી ધર્મને નામે કેવા કેવા ગુસ્સો અને આફતોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. આ બધી પરિસ્થિતિ બાળપણમાં જ મહંમદ સાહેબની નજર સામે આવી. કેટલીએક વાર ઘણા મોટા મોટા ખ્રિસ્તીઓ સાથે તેમને વાનગીત થઈ. તે ખ્રિસ્તીઓમાં એક ખ્રિસ્તી મદંત નસ્તૂરનો ખાસ ઉલ્લેખ આવે છે. પહેલી જ વારની સીરિયાની મુમાઝરીમાં એક બહા ખ્રિસ્તી સાધુ છુદેરાનું નામ પણ આવે છે. તેના પર બાળક મહંમદના સવાસો, તેનું જીંદું સંશોધન, તેનું વિશાળ હૃદય, તેની સમજણ અને તેની જીંદી દષ્ટિ એ બધાની બહુ બારે છાપ પડી.

મહંમદ સાહેબના જીવનનાં પડેલાં પચીસ વરસ પોતાના કાકા અબુ તાલિબ સાથે વેપાર કરવામાં અને એ જ વતનના અનુભવ મેળવવામાં વીત્યાં. એ દિવસોમાં મહંમદ સાહેબે વેપારમાં એટલી નિપુણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી અને પોતાની પ્રામાણિકતા તથા ક્રિમિનદારી માટે તેઓ ચારે તરફ એટલા પ્રખ્યાત થઈ ગયા કે મહાના બીગ્લ ઘણા વેપારી તેમને પોતાના આડતિયા બનાવીને તેમની મારફત વેપાર કરવા લાગ્યા.

વિવાહ

આના થોડા સમય પહેલાં શહેરનો એક મોટો અને પૈસાદાર વેપારી મરણ પામ્યો. તેની વિધવા ખદીખને પોતાના કામકાજને માટે એક હોશિયાર અને ઇમાનદાર આડતિયાની જરૂર પડી. અણુ તાલિએ પોતાના બત્રીજા મોટે ખદીખને સિદ્ધારસ કરી. ખદીખએ તેમની વાત માન્ય રાખી. હવે ખદીખના આડતિયા તરીકે મહંમદ સાહેબ કેટલોક વખત સીરિયા, દમાસ્કસ અને બીજા દેશો સાથે વેપાર કરતા રહ્યા. મહંમદ સાહેબની મહેનત અને ઇમાનદારીથી ખદીખને બહુ લાભ થયો. છેવટે એક વાર તેઓ સીરિયાથી મહા પાછા આવ્યા ત્યારે વિધવા ખદીખએ તેમની સાથે લગ્ન કરવાની માગણી કરી. મહંમદ સાહેબ સંમત થયા. મહંમદ સાહેબનું આ પહેલું લગ્ન હતું. બંનેની ઉંમરમાં ઘણો ફરક હતો. મહંમદ સાહેબની ઉંમર આ વખતે પચ્ચીસ વરસની અને ખદીખની ચાલીસ વરસની હતી. છતાં આ લગ્ન જિન્દગીભર બંનેને માટે બહુ કલ્યાણકારી નીવડ્યું અને છેવટે સુધી બંનેમાં ખૂબ પ્રેમ રહ્યો. આમ મહંમદ સાહેબનો ઘરસંસાર શરૂ થયો.

અસ-અમીન

તે જમાનાનાં નમામ વણીનો પરથી મહંમદ સાહેબની ૨૫ વરસની ઉંમર સુધીના સમયની તેમની ઈમાનદારી અને સદાચારની પૂરતી સાબિતી મળે છે. જે વખતે તેમની ઉંમરના લોકો, મક્કાના રિવાજ પ્રમાણે, કાબ્યો રચવામાં અને રખડતા ફરવામાં પોતાનો વખત ખોના હતા ત્યારે મહંમદ સાહેબ, તેમને બ્યારે પણ પોતાના કામમાંથી દુરસદ મળતી ત્યારે, એકાંતમાં કાંઈ ને કાંઈ ચિંતન કરતા જણાતા હતા. મળવા કરવામાં સૌની સાથે તેમની રીતબાત ઘણી મધુર બદ્દે શરમાળ ગણાય એવી હતી. તેમની રહેણીંદરણી બહુ સાદી, તેમનું મન તેમના કાબૂમાં, તેમની જાંદુરસ્તી સારી, દિલ નરમ અને ચહેરા અમકતો હતો. લોકો તેમને જોઈને જ તેમના તરફ ખેંચાતા.

પોતાની પ્રામાણિકતા અને ઈમાનદારી માટે તેઓ જુવાનીમાં જ એટલા પ્રખ્યાત થઈ ગયા કે આખાએ મક્કાના લોકો તેમને ‘અસ-અમીન’, એટલે કે ‘અદ્વેષ અથવા વિશ્વાસપાત્ર, કહીને ખોલાવતા,’ અને જીવનના અંત સુધી તેમને એ જ નામથી ખોલાવવાનું ચાલુ રહ્યું.

મક્કાની રાજસત્તાનો અને મક્કાના ગ્રંથડાઓનો નિકાલ કરવાનો હક તે સમયે કુરેશીઓના સરદારને હતો. પરંતુ રાજ રાજ બદારથી આવનારા યાત્રાળુઓ અને બીજા લોકોના જનમાસના રક્ષણને માટે કરો બદાયસ્ત નહોતો. મક્કાની આસપાસ અને ખુદ મક્કામાં ઘણી વાર એ લોકોની માલમતા અને કષારેક તેમનાં બાળકો સુધ્ધાં લૂંટી લેવામાં આવતાં, અને કોઈ કોરટ-કચેરી નહોતી ત્યાં જઈને તેઓ દાદરિયાદ કરી શકે. મહંમદ સાહેબના સમયથી ઘણી સદીઓ પહેલાં ફઝલ, ફઝાલ, મુફઝઝલ અને કુઝેલ નામના ચાર બદાદુર અને દયાળુ નૌજવાનોએ મક્કામાં આ પવિત્ર કામ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. પરંતુ તેમના પછી આવો કરો બદાયસ્ત ન રહ્યો. પોતાના લગ્ન પછી મહંમદ સાહેબે સર્વ કુળોના મુખ્ય મુખ્ય માણસોને

એકેકા કંપાં. તેમણે એક દળ બનાવ્યું. તેનું કામ મહામાં અને તેની આસપાસ પરદેશીઓના જનભાવની રક્ષા કરવાનું હતું. એ દળના દરેક માણસને એવા મોઝાંડ લેવા પડતા કે તે દરેક પરદેશીનું રક્ષણ કરશે અને તેના પર કોઈને જુલમ નહીં કરવા દે. જૂના વખતમાં થઈ ગયેલા પેલા ચાર વીરોની યાદગીરીમાં આ દળનું નામ 'હિલ કુલ કુઝૂલ' રાખવામાં આવ્યું. આ દળ ઓછામાં ઓછાં ૬૦ વરસ સુધી કામ કરતું રહ્યું.

તે સમયે અરબસ્તાનમાં ગુલામોને વેચવાનો સર્વસામાન્ય રિવાજ હતો. કેટલાક લોકો સીરિયાની દક્ષિણમાંથી કોઈ ખ્રિસ્તી કપીલાના એક નામના એક છોકરાને કંપાંકથી પકડી લાવ્યા. એક મહાના જાનરમાં વેચાયો. ખદીજના એક સગાએ તેને ખરીદીને ખદીજને આપી દીધો. ખદીજએ તેને 'મહંમદ સાહેબ'ને આપી દીધો. મહંમદ સાહેબે એકને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરીને તેને બહુ પ્રેમપૂર્વક પોતા પાસે રાખી લીધો. થોડા દિવસ પછી એકનો બાપ હારીસ કાંઈક પતો મેળવીને મહા આવી પહોંચ્યો. તેનો છરાદો એકને પોતાની સાથે ધેર લઈ જવાનો હતો. પરંતુ એક મહંમદ સાહેબના વર્તનથી એટલો ખુશ હતો કે તેણે બાપની સાથે જવા ના પાડી.

મહંમદ સાહેબની ઉંમર લગભગ ૩૦ વરસની હતી ત્યારે મહામાં એક બહુ બયાનક અને બેદબરી વાતની ખબર પડી. ઇન્સ્ટાન્ટનોપલના સત્રાટ બહુ ખરચ કરીને ઉસ્માન નામના એક ખ્રિસ્તી આદમની મારફતે મહા અને હેજાઝ પર કબજો કરી લેવાનો વિચાર કર્યો. આ વાતની ખબર પડતાં જ મહંમદ સાહેબે મહાવાસીઓને અને ખુદ ઉસ્માનને તેમનાં ટેક, દેશભક્તિ અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમને નામે અપીલ કરી અને મહંમદ સાહેબની જ કોશિશથી રોમના સત્રાટની એ બાજુ ડાંધી વળી.

એક ગુફામાં વીતતો હતો. અને ઈશ્વરની શોધમાં બેચેન બનેલા મહંમદ સાહેબને માટે ધીમે ધીમે બારેય મહિના રમઝન મહિના જ બની ગયા. આ ગુફામાં મહંમદ સાહેબે લાંબા લાંબા ઉપવાસ કર્યા, નગરણુ કર્યા, પ્રાર્થનાઓ કરી અને તે જ ગુફામાં પોતાના પરવર-દિગાર આગળ તેઓ વારંવાર ધરાઈ ધરાઈને રડ્યા.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે, “હીરા જેમ ધરતીના પેટમાં, અંધકારમાં જ મળી આવે છે તેમ જ સત્ય જિંડા ચિંતનથી આત્માના જિંડાણમાંથી જ મળી શકે છે.”

આમ વરસોનાં ચિંતન અને સંશોધનથી મહંમદ સાહેબના દિલમાં એક સત્ય દડ થતું જતું હતું કે ઈશ્વર એક છે, તે જ આપણો સૌનો માલિક છે, સર્વ માણસો ભાઈઓ છે, એક ઈશ્વર સિવાય બીજાં કોઈ દેવદેવીઓમાં મન પરોવવું એ પાપ છે, સૌએ ખૂરાં કર્મોથી બચવું જોઈએ અને સત્કર્મો તરફ વળવું જોઈએ, તથા સૌને પોતપોતાનાં સારાંમાણં કર્મોનું ફળ ભોગવવું પડશે. આ જ તેમને બધા ધર્મોનો અસલ સાર જણાયો અને આ અસલ ધર્મને જૂલવામાં જ તેમને અરબસ્તાન અને બાકીની દુનિયાની બધી મુસીબતોનું મળ જણાવા લાગ્યું.

“મહંમદ સાહેબને ધણા વખતથી જણાવા માંડ્યું હતું કે અરબસ્તાનના સેંકડો કબીલા અને ધર્મોના લોકો પોતપોતાના કબીલા અને ધર્મોનાં અલગ અલગ દેવદેવીઓને પૂજતા, એ જ તેમનામાં કુસંપ અને ઝઘડા વધી પડવાનું ખાસ કારણ હતું. આથી, જેમ મહંમદ સાહેબથી ધણા સમય પહેલાં મદૂદી મદાપુરુષોએ કયું હતું તે જ પ્રમાણે મહંમદ સાહેબે પણ સૌથી મહાન અને સૌના માલિક એક પરમાત્માની પૂજા મારફતે તે સર્વે નતિઓને સંપૂર્ણપણે બેગની દઈને એક કોમ બનાવી દેવાનો ઇરાદો કર્યો. પરમાત્માના એકત્વની મારફતે અને એ જ એકત્વને આધારે મહંમદ સાહેબે પોતાના લોકોમાં એકત્વ સ્થાપવાનો અને તેમને એક કોમ બનાવવાનો નિર્ણય કર્યો.”

૧. 'Islam, Her Moral and Spiritual Value', by Major Arthur Glyn Leonard, Pp. 25-26.

ધર્મરનો અવાજ

પણ આવા મંબીર અને એક ધર્મર પર જ વિશ્વાસ રાખનાર આત્માને જ્યાં સુધી તેના અંતરમાંથી અવાજ આવતો ન જણાય, જેની આગળ રોઈ રોઈ ને તેણે રાત્રીઓ વિતાવી હતી તે પ્રભુ પોતે તેને સાંત્વન ન આપે ત્યાં સુધી તેને શાંતિ મળી શકે નહીં. માણસની અકલ પર જ ભરોસો ન રાખી શકાય. માણસ એટલો લાચાર અને નિર્બળ છે કે પરમાત્માની મદદ વગર તે કરી પણ શું શકે? વળી સાચા શોધકોએ પહેલાં પણ અંતરનો અવાજ અને આકાશવાણી સાંભળ્યાં હતાં! મહંમદ સાહેબની બેચેનીનું આ જ કારણ હતું. આ જ એમના એકાન્ત, લાંબા ઉપવાસો અને પ્રાર્થનાઓનો ઉદ્દેશ હતો.

આખરે મહંમદ સાહેબની ઉંમર ચાલીસ વરસની થઈ ત્યારે રમજાન માસની જ એક રાતે હિરા પર્વતની ગુફામાં બેઠા હતા ત્યારે તેમને એક અવાજ સંભળાતો લાગ્યો, — “જા બ્રહ્મ, અને તારા પ્રભુનો સંદેશો દુનિયાને પહોંચાડ.” આટલાથી મહંમદ સાહેબને સંતોષ ન થયો. વળી પાછા એક રાતે જ્યારે તેઓ એકાન્તમાં ચિંતનમાં હોયેલા હતા ત્યારે કોઈ એ મોટેથી કહ્યું, “જાહેર કર!” મહંમદ સાહેબ ચોંક્યા. ફરી વાર અવાજ સંભળાયો, “જાહેર કર!” વળી ત્રીજી વાર અવાજ સંભળાયો, “જાહેર કર!” મહંમદ સાહેબે ગભરાઈને પૂછ્યું, “શું જાહેર કરું!” ઉત્તર મળ્યો : —

“જાહેર કર તે તારા પ્રભુને નામે જેણે આ જગત સરખ્યું છે.

“જેણે પ્રેમથી^૧ પ્રેમનું પૂતળું — આદમી બનાવ્યો, જાહેર કર! તારો પ્રભુ ઘણો જ દયાળુ છે, તેણે માણસને કલમ મારફતે જ્ઞાન આપ્યું અને માણસ જે વસ્તુઓ નહોતો જાણતો તે બધી તેને શીખવી.”^૨

૧. ‘અલક’ શબ્દનો અર્થ અરબીમાં ‘પ્રેમ’ અને ‘લોહીનો છોટો’ બને શાય છે. અહીં બંને અર્થ બંધ બેસે છે

૨. કુતાબ, ૨૬, ૧-૫

કુરાનની આ તે પાંચ આયનો છે, જેની વહી મહંમદ સાહેબ પર સૌથી પહેલાં આવી હતી. આ જ નેમના પેગંબર (ઈશ્વરનો પેગામ એટલે સંદેશો દાવનાર) થવાની શરૂઆત હતી.

અંતરનો અવાજ, વહી, રિવિલેશન (સાક્ષાત્કાર), આકાશ-વાણી કે ઈશ્વરનો સંદેશો એ શી વસ્તુઓ છે? સત્યનો કોઈ એવો ભંડાર છે કે નહીં, જેનું પ્રતિબિંબ કોઈ ખાસ રૂપે માણસના હૃદયમાં — જ્યારે હૃદય સાફ થતાં થતાં તદ્દન નિર્મળ થઈ ગયું હોય ત્યારે — પડી શકે? આત્માની કોઈ એવી અવસ્થા હોઈ શકે કે નહીં જેમાં થોડા વખત માટે અજ્ઞાતમાંથી એટલે કોઈ ન સમજાય એવી જગ્યાએથી જ્ઞાનનો દરવાજો ઊધડી જતો હોય? આ બધા પ્રશ્નો એવા છે, જેમાં વધારે ઊંડા ઊતરવાનો અત્યારે અમારો હિદેશ નથી. પરંતુ એટલી વાત તો નિઃશંક છે કે મહંમદ સાહેબનો વહીનો દાવો એ દુનિયાના ધર્મોના ઇતિહાસમાં કોઈ અનોખી વસ્તુ નહોતી. દુનિયાના ધણીખરા ધર્મસંસ્થાપકો, હજરો ઋષિઓ, મહાત્માઓ, પીરો, પેગંબરો અને સિદ્ધીએ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ઈશ્વરી અવાજ સાંભળ્યો હોવાનો દાવો કર્યો છે, અને વેદ, તોરત—ઇંજિલ (આધ્યાત્મ) —ના માનનારા કરોડો લોકો પોતપોતાના ધર્મપુસ્તકોને ઈશ્વરપ્રણીત એટલે ઈશ્વરનાં કહેલાં માને છે. વળી એ વાત પણ નિઃસંદેહ છે કે શાધક અને એવેન બનેલાં મહંમદ સાહેબને બરાબર એ જ રીતે અને એવી જ પરિસ્થિતિમાં પોતાના અંતરમાંથી કે પોતાના પરમાત્મા પાસેથી પ્રકાશ મળ્યો, જે રીતે અને જે પરિસ્થિતિમાં દુનિયાના કોઈ પણ મોટામાં મોટા પેગંબર, દૃષ્ટા કે ધર્મસંસ્થાપકોને ક્યારેય મળ્યો હતો. આ જ પ્રકાશમાં મહંમદ સાહેબને પોતાના દેશ, પોતાની કોમ અને આખી માણસ જાતના બહાનો રસ્તો જણાયો અને એ જ વસ્તુએ તેમને પોતાનું મિશન દેવાવવા અને તેને માટે હરેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ સહન કરવા તૈયાર કર્યાં.

“બરાબર કદી કોઈ માણસ મૃત્યુની પેઠે અટકાવેલો સાચો લગનીવાળો થયો હોય તો તે આરબબુર્ગિનો આ વફાદાર એટલો હતો. કદી કોઈ માણસે પોતાનું હૃદય અને પોતાનો આત્મા દુનિયાના

સર્જનહાર આગળ ખુલ્લાં કરી દીધાં હોય તો તે આ વેપારી મહંમદ કરી દીધાં હતાં. ખરેખર, દુઃખમાં રૂબેરૂ અને તે દુઃખ સુખચાપ સહન કરતા કેઈ આત્માને કદી પણ આપણા સર્જનહાર પ્રભુનાં દર્શન થયાં હોય તો તે હાજરા હાસીના આ સંતાનને થયાં હતાં.”^૧

એક અનોખા પ્રભાવ અને આવેશમાં મહંમદ સાહેબે ઉપરની પાંચે આપતો (કુરાનનાં વાક્યો) સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી દીધી. તો પણ તેમને પોતાની સૂઝબૂઝ પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. તેઓ સ્વભાવે બહુ સંકોચશીલ હતા એટલું જ નહીં, કહે છે કે ‘કરીઓ કરતાં પણ વધારે શરમાળ’ હતા. ખદીજ પ્રત્યે તેમને જાડો પ્રેમ હતો અને ખદીજને પણ તેમના પ્રત્યે તેવો જ પ્રેમ હતો. ખદીજની સમજબૂજ અને સચ્ચાર્થ પર પણ તેમને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હતો. ખદીજની ઉંમર હવે હગભગ ૫૫ વરસની હતી. મહંમદ સાહેબ ગભરાયેલા ગભરાયેલા ખદીજ પાસે પહોંચ્યા અને બધી વાત કહી સંભળાવીને બોલ્યા, — “ખદીજ, મને શું થઈ ગયું? હું ગાંડો તો નથી થઈ ગયો?” ખદીજએ જવાબ આપ્યો, — “કાસમના^૨ આપ, ડરશો નહીં. તમે ઘણી ખુશ થવા જેવી ખબર લાવ્યા છો. હું અત્યારથી તમને આપણી કામના પેગંબર સમજીશ. રાજ થાઓ. અલ્લા કદી તમારી લાજ જવા નહીં દે. શું તમે હમેશાં પોતાના સગાઓ પ્રત્યે પ્રેમભરી વર્તણૂક અને પાડોશીઓ પર મહેરબાની નથી રાખી? ગરીબોને દાન, મહેમાનોનો આદરસત્કાર. અને હમેશાં પોતાના વચનનું પાલન અને સત્યનો પક્ષ નથી કયો?”

વરકા નામનો ખદીજનો એક સગો મહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મ-પુસ્તકોનો પ્રખ્યાત વિદ્વાન હતો. તે બહુ વૃદ્ધ અને અંધ હતો. આગુઆગુના લોકો તેના નરક આદરની દૃષ્ટિએ જોતા હતા. ખદીજ તરત વરકા પાસે ગઈ અને તેને બધી વાત કહી સંભળાવી. વરકાએ ધ્યાનપૂર્વક બધું સાંભળીને કહ્યું કે, “ધર્મપ્રધોમાં આવા જ એક સમયે

૧ “Islam. Her Moral and Spiritual Value”, by Major A. G. Leonard Pp. 69-70.

૨. મહંમદ સાહેબનો એક પુત્ર જે બાળપણમાં જ મૃત્યુ પામ્યો હતો

આવા પેગંબરને મોકલવા વિનંતો ઉદ્દેશ્ય છે. ખરેખર જે દૂત હજરત મુસા પાસે આવ્યો હતો તે જ મહંમદ પાસે પણ આવ્યો છે. મહંમદને કહ્યો કે ગબરાય નહીં અને સિંમતપર્વક પોતાનું મિશન પૂરું કરે. ”

વિદ્વાન વરકાએ દિલાસો આપ્યો તેની મહંમદ સાહેબ પર ઘણી અસર થઈ. છતાં નેઓ મેલાધેલાં કપડાં પહેરીને, જિંકું ચિંતન કરતા એક ચાદર વીંટીને પડી રહેતા. ૭ મહિનાની બારે જેએની પછી એક દિવસ ફરીથી અવાજ સંભળાયો :—

એ ચાદરમાં વીંટાયેલા,

જિહ અને લોકોને ચેતાવ,

અને તારા પ્રભુના મહિમાનું વર્ણન કર,

અને તારા વસ્ત્ર સાફ કર,

અને અસ્વચ્છતાથી દૂર રહે.

અને બીબાઓની સેવા કરી હોય તો તેનો ઉપકાર ગણાવીશ નહીં.

અને તારા પ્રભુને ખાતર ધીરજથી કામ લે. ૧ •

મિશનની શરૂઆત

આ ઘડીથી જ મહંમદ સાદેઅને પોતાના મિશનને મારે પૂરેપૂરી શ્રદ્ધા બેઠી. તેમની આંખોની હિંમત પોતાના જીવનની આ જ ઇચ્છા પૂર્ણ કરવાના પ્રયત્નમાં વીતી. હવે તેમણે દુનિયાના ખીણ બધાં કામેથી અસંગ ધર્મને મક્કાના લોકોને પોતાના ધર્મરત્નો સંદેશો સંબળાવવાનું શરૂ કર્યું.

દૂકામાં, સૌ દેવદેવીઓની અને મૂર્તિઓની પૂજા છોડી દર્મને એક ધર્મરત્ની પૂજા કરવી, જિંદગીનીયતા અને કુબોના બેઠે તોડીને સૌ માણસોને બાઈ બાઈ સમજાવવા, શુભાર, દારૂ, ચોરી, વ્યભિચાર અને છોકરીઓની હત્યા જેવાં ખૂરાં કૃત્યોથી બચવું અને સત્કર્મોમાં લાગી જવું — એ જ હવે પછીના મહંમદ સાદેઅના ઉપદેશોનો સાર હતો.

આરબોની તે દિવસોની સ્થિતિ અને મહંમદ સાહેબના ઉપદેશોનું સુંદર ચિત્ર છે. બાકરે સમ્રાટને કહ્યું :—

“ હે રાજા, અમે હોકા જ મલીખામાં અને અણુસમજમાં રૂબેલા હતા. અમે મૂર્તિઓની પૂજા કરતા હતા, અશુદ્ધ જીવન ગાળતા હતા, મુઠ્ઠાસ માંસ ખાતા હતા, અને મોઢામાંથી મંદા રાખેલા કાઢતા હતા. મનુષ્યમાં જેટલી સારી વસ્તુઓ હોવી જોઈએ તે બધીથી અમે વિમુખ થઈ ગયા હતા. પાટોશીઓ અને પરદેશીઓ બંને પ્રત્યે અમારી ફરજે બળવવામાં અમે બેપરવા હતા. અમે એક જ કાયદો ભણુતા હતા — ‘બળિયાતો બે ભાગ.’ એ સ્થિતિમાં ઈશ્વરે અમારામાં જ એક એવો માણસ ઊભો કર્યો જેનાં ખાનદાન, ઈમાનદારી, રાચ્યાર્થ અને પવિત્ર જીવનને અમે પહેલેથી જ ભણુતા હતા. તેણે અમને કહ્યું કે અલ્લા એક છે, અને ઉપદેશ આપ્યો કે અલ્લા સાથે કોઈ બીજાને બેળવે નહીં. તેણે અમને બીજા દેવો અને મૂર્તિઓની પૂજા કરવાની મના કરી; અને સત્ય બોલકું, કોઈની અનામત ખાઈ ન જવી, બીજાઓ પર દયા કરવી અને પાટોશીઓના હકોનો ખ્યાલ રાખવો — એને અમારો ધર્મ કરાવ્યો. તેણે અમને કહ્યું કે કોઈની પણ માળહેન વિષે મંદી ભાષા ન વાપરો, અને નબાપા કે કોઈ અનાયતો માસ પચાવી ન પાડો. તેણે અમને દુકમ કર્યો કે પાષોથી દુર ભાગો અને જૂરાઈથી બચતા રહો, નમાજ પઢો, ફાન આપો, અને ઉપવાસ કરો. અમે તેની વાત માની છીએ અને કેવળ એક નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા તથા ઈશ્વર સાથે બીજા કોઈને સામેલ ન કરવાની બાબતમાં તેના કહેવા પ્રમાણે અમે અમલ કરવો શરૂ કર્યો. એટલા જ માટે અમારી કેમવાળા અમારી વિરુદ્ધ ખડા થયા. એક નિરાકારની પૂજા હોડીને અમે લોકડાની, પથ્થરની અને બીજી વસ્તુઓની મૂર્તિઓને ફરી પાછા પૂજવા માંડીએ તેને માટે તેમણે અમને દુઃખ વીધાં તેમણે અમને બહુ હેરાન કર્યા અને અમારું ઘણું નુકસાન કર્યું. ત્યારે અમે જોયું કે અમે તેમની સાથે સદીસલામત રહી રાખીએ તેમ નથી ત્યારે અમે આપના દેશમાં આસરો શોધ્યો. અમને વિશ્વાસ છે કે આપ અમને એમના જીવમોથી બચાવશો.”

મક્કાથી આવેલા કુરેશીઓના માળખોએ નન્નનથી આગળ રાવ ખાધી કે મુસલમાનો હજરત ઈશ્તિને ખુદાનો પુત્ર નથી માનતા બાદશાહે બાકરને પૂછ્યું. તેણે કુરાનની જે આયતોમાં ઈશ્તિને પેગંબર

માનવામાં આવ્યા છે તે સંબંધાવી. કહર ખ્રિસ્તીઓની પેઠે નજ્જશી પોતે કોઈને ‘ખુદાનો પુત્ર’ માનતો નહોતો. તેના પર ખ્રિસ્તી મુધારકો — એરિયસ અને નેસ્તોરિયસના સ્વતંત્ર વિચારોની અસર પડેલી હતી. આ બંધી વસ્તુઓની નજ્જશી પર એટલી સારી અસર થઈ કે તેણે મુસલમાનોને કુરેશીઓને હવાલે કરવાને બદલે પોતાને ત્યાં રાખી લીધા અને કુરેશીઓના માણુઓને તેમના કીમતી નજરાણા સહિત અરબસ્તાન પાછા મોકલ્યા.

મહંમદ સાહેબે આ ખ્રિસ્તી બાદશાહનો ઉપકાર હમેશાં યાદ રાખ્યો. ઘણા સમય પછી જ્યારે તેના મૃત્યુની ખબર તેમને પહોંચી ત્યારે તેમણે તેના આત્માના કલ્યાણ માટે, પોતે મુસલમાનો માટે નમાઝ પઢતા અને પ્રાર્થના કરતા તે જ પ્રમાણે નમાઝ પઢી અને પ્રાર્થના કરી. પરંતુ કુરેશીઓની દુસ્મનાવટ આથી વધારે બમ્બૂકી ગિડી.

જ્યારે ખીજે કોઈ ઇલાજ ન આવ્યો ત્યારે કુરેશીઓએ લાલચ આપીને કામ લેવા વિચાર કર્યો. કુરેશીઓના દેટલાક આગેવાનો મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યા. તેમણે મહંમદ પર ‘દેશમાં ઝઘડો જીત્યો કરવાનો’ ‘ધરોમાં કુસંપ કરાવવાનો’ ‘ગાપદાદાના ધર્મને વખોડવાનો’ અને ‘પોતાનાં દેવદેવીઓની નિંદા કરવાનો’ આરોપ મૂક્યો. મહંમદ સાહેબ પોતે કુરેશી હતા. પરંતુ તેઓ આ બધા કબીલા કબીલા ‘વચ્ચેના બેદોનો જ નાશ કરવા માગતા હતા. ‘ઇસ્લામના ઝંડા નીચે આવતાં જ કુરેશી અને ગિનકુરેશી, આરબ અને હબશી, મુઘલામ અને માલિક સૌ સરખા થઈ જતા, અને સૌની સાથે એક જ પ્રકારનો વર્તીવ થવા લાગતો. અબિમાની કુરેશીઓ એ દેમ સદન કરી સકે? તેમણે મહંમદ સાહેબને કહ્યું કે, “અમે બધા અમારા પર કરે નાખીને તમને કબીલાના સૌથી માલદાર આદમી બનાવી દર્શાવું.” “અમે તમને અમારા સરદાર માનીશું, અને તમને પૂછ્યા વગર કદી કોઈ કામ નહીં કરીએ. તમે કેવળ તમારા આ નવા ધર્મનો ઉપદેશ આપવો બંધ કરો.” મહંમદ સાહેબ પર એની કશી અસર ન થઈ. તેમણે જવાબ આપ્યો:—

“હું પણ તમારી પેટે કેવળ એક માણસ છું. પણ મને ઈશ્વરની વાણી સંભગાઈ છે કે, આપણા સૌનો ઈશ્વર એક જ છે, એટલે તેના તરફ જ જુઓ અને તેની પાસે જ માફી માગો. તેમને માટે અફસોસ છે કે જેઓ ઈશ્વર સાથે બીજાઓને સામેલ કરે છે, જેઓ ગરીબો અને દુખીઓને દાન નથી કરતા, જેઓ મૃત્યુ પછીના જીવનમાં (આત્માની અમરતામાં) તથા સૌને પેલપેલનાં કૃત્યોને બદલે ભોગૂવે પડે છે એ વાતમાં વિશ્વાસ નથી રાખતા. પરંતુ જેઓ બ્રહ્માજી છે અને સત્કર્મો કરે છે તેમને માટે સુખ જ સુખ છે.”^૧

એ લોકો પાછા ફરીથી મહંમદ સાહેબને મળ્યા અને એ જ જાનની લાક્ષણિકતા આપી. મહંમદ સાહેબે એટલો જ સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો :—

“મારે નથી જોઈતા પૈસા કે નથી જોઈતું રાજ. હું તમને કેવળ મારા ઈશ્વરનો સંદેશો સંભળાવવા માગું છું જે તમે મારી વાત માની શકો તો આ લોકમાં અને પર લોકમાં બંનેમાં તમારું બહુ થશે નહીં માને તો હું ધીરજ રાખીશ અને અસ્લા સૌનો ફેસલો કરશે.”^૨

લોકોએ મહંમદ સાહેબને કહ્યું કે, “તમે પેગંબર હો તો કંઈ ચમત્કાર બતાવો.” મહંમદ સાહેબે જવાબ આપ્યો :

“અસ્લાના ગુણ ગાઓ. હું બ્રહ્માના મોકલેલા એક માનવી સિવાય બીજું કશું જ નથી.”^૩

“મારા પહેલાં પણ અસ્લાએ જેટલા રસૂલ (પેગંબર) મોકલ્યા હતા તે મારી તમારી પેટે જ ખાતા પીતા અને શરીરોમાં ફરતા હતા.”^૪

પોતાની આખી જિંદગીમાં મહંમદ સાહેબે કદી કશો ચમત્કાર, પરંતુ કે કરામત બતાવ્યાં નથી કે બતાવવાનો દાવો પણ કર્યો નથી. કુરાનમાં ઓછામાં ઓછા સત્તર વાર એવો ઉલ્લેખ આવે છે કે લોકોએ મહંમદ સાહેબને કોઈ ચમત્કાર બતાવવા કહ્યું અને દરેક વખતે તેમણે જવાબ આપ્યો કે, હું કશો ચમત્કાર બતાવી શકતો નથી. તેઓ હમેશાં પોતાને એક સામાન્ય માણસ કહેતા. તેમનો

૧. કુરાન, ૪૧, ૬-૮   ૨. કુરાન, ૩૮, ૬૬ ઉત્પાદિ   ૩. કુરાન, ૧૭, ૬૩
૪. કુરાન, ૨૫, ૨૦.

દાવો કેવળ એટલો જ હતો કે “ઈશ્વરે મારા હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ કર્યો છે અને હું જે તમને કહું છું તે તેનો જ સદેશો છે.” પોતાના ઉપદેશોમાં તે દલીલોનો ઉપયોગ પણ કરતા.

“નથી મારી પાસે અસ્લાનો ખબરો અને નથી મને ગેબનું જ્ઞાન કે નથી હું ફિરિસ્તો. હું તો કેવળ અસ્લાએ જે વસ્તુ મારા દિલમાં ડસાવી છે તે પ્રમાણે ચાલું છું.”^૧

“મારો પોતાનો લાલ મેરલાલ સુધ્ધાં મારા હાથમાં નથી અસ્લાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ યાય છે. જે મને ગેબનું જ્ઞાન હોત તો ખરેખર મને વલો ફાયદો થાત અને મને કોઈ પ્રકારનું ગુન્જાન ન થાત હું તો કેવળ, જેઓ મારી વાત માને તેમને વૃશ્ચથી ડરાવનારો અને બલાઈની ખુશ-ખબર આપનારો છું.”^૨

કુરૈશીઓના સરદારોએ હવે બીજી કોઈ ધલાજ ન જોયો એટલે મહંમદ સાહેબના કાકા અબુ તાલિબને કહ્યું કે, જે આપ આપના બત્રીબને આ કામ કરતો નહીં રોકો તો તેનો અને તેને સાથ આપનારાઓનો જીવ સલામત નહીં રહે.

દૃઢ અબુ તાલિબે બત્રીબને બોલાવીને સમજાવ્યો કે આટલા બધા બોકોને પોતાના અને પોતાના કુટુંબના લોકોના દુશ્મન બનાવી રાખ્યા એ સાદું નથી. મહંમદ સાહેબ સમજી ગયા કે હવે કાકાજી પણ મારે માથેથી પોતાનો હાથ ઉઠાવી લેવા માગે છે. તેમણે જવાબ આપ્યો :—

“જેના હાથમાં મારો જીવ છે તે અસ્લાના કસમ લઉં છું કે, લોકો મારા જમણા હાથ પર ચૂરજ અને ડાબા હાથ પર ચંદ્ર મૂકે નો પણ અસ્લાનો હુકમ છે ત્યાં સુધી હું મારા સંકલ્પમાંથી ચળીશ નહીં.”

આમ કહીને મહંમદ સાહેબ રોવા લાગ્યા અને પછી જીડીને ચાલ્યા ગયા. અબુ તાલિબ મુસલમાન નહોતા થયા છતાં બત્રીબની દિમત અને તેનાં આંશુ બંનેની તેમના પર જીડી અસર થઈ. તેમણે હાશિમ કુળના માણસોને એકઠા કરીને સમજાવ્યા કે, “આપણા

પર ને નતની આફતો નોતરી તે પરથી સાબિત થાય છે કે અબુ તાલિબ કેટલા હિંમત સ્વભાવના, કેટલા વિશાળ હૃદયના, કેટલા બહાદુર અને સાચા પુરુષ હતા આ વસ્તુ પરથી સાથે સાથે મહંમદ સાહેબના દિલની સમ્માઈની પણ પાકી ખબર પડે છે. કારણ કે કોઈ સ્વાથી દગાખોરને માટે અબુ તાલિબ કદી આવી આફતમા ન પડત. અને અબુ તાલિબ પારે મહંમદ સાહેબને પારખવાને માટે ઘણાં સાધન હતાં”^૧

“ઇસ્લામના પેગંબરના મિશનમાં આસ્થા નહીં હોવા છતાં અબુ તાલિબે પેગંબરનું આમ રક્ષણ કર્યું તેમાં તેની બહાદુરી હેતુ પમાડનારી છે. અને અબુ તાલિબ નેવા જખરદરત અને સાચા માણસ પર મહંમદ સાહેબ આટલી જિંદી ઊપ પાડી શક્યા એ તેમની ઈમાનદારીની બહુ મોટી સાબિતી છે.”

અબુ તાલિબના મૃત્યુને ત્રણ દિવસ પછી નહોતાં થયા ત્યાં તે મહંમદ સાહેબની ખીજ મોટી મદદગાર, તેમની પચીસ વરસની સાથી ખદીજા પણ ચાલી ગઈ. ખદીજાના મહંમદ સાહેબ પર બારે ઉપકાર હતા. “પોતાની આ મહેરમાન પરજોતર સાથે તેમણે બહુ પ્રેમ-તથા શાન્તિ-બર્પા અને સારા દિવસો ગાળ્યા હતા. તેમને તેના પ્રત્યે ખીજા કોઈ પ્રત્યે ન હોઈ શકે એવો સાચો પ્રેમ હતો.”^૨ મૃત્યુ સમયે ખદીજાની ઉંમર ૬૫ વરસની હતી. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, ખદીજાના જીવતાં સુધી મહંમદ સાહેબે પોતાના ઘરમાં કે પોતાના હૃદયમાં કોઈ ખીજા જીને સ્થાન નથી આપ્યું. ખદીજાના મૃત્યુ પછી ઘણાં વરસો બાદ એક વાર તેના ઉપકારો યાદ કરતાં મહંમદ સાહેબે કહ્યું હતું :—

“અસ્લા બલ્લે છે કે તેના (ખદીજાના) કરતાં વધારે બધી કે દયાળુ જીવનસંજિની કદી કોઈ થઈ નથી. હું ગરીબ હતો ત્યારે તેણે મને તવંગર બનાવ્યો, લોકો મને જુઠો કહેતા ત્યારે તેણે મારા પર વિશ્વાસ આણ્યો, દુનિયા ત્યારે મારી વિરુદ્ધ હતી અને મને દુઃખ દેતી હતી ત્યારે તેણે મને નિષ્પ્રત્યેક સાથ આપ્યો.”

૧. 'Life of Mohammed', by William Muir. ૨. Gillman.

૩. 'Heroes, Hero-worship and the Heroic in History', by Thomas Carlyle.

મહંમદ સાહેબને ખદીબીથી બે પુત્રો અને ચાર પુત્રીઓ થઈ હતી. બંને પુત્રો નાની હિંમરમાં ખદીબના જીવતાં જ મુજરી ગયા હતા. પુત્રીઓ હયાત હતી.

આવે સમયે અબુ તાલિબ અને ખદીબ બંનેનું મરણ એ મહંમદ સાહેબ પર મોટી આફત હતી. અબુ તાલિબનું મરણ થતાં જ કુરેશીઓએ અને ખાસ કરીને બે કુરેશી સરદાર—અબુ સુદિયાન અને અબુ જહલે મહંમદ સાહેબને માટે મક્કામાં રહેવાનું ફરીથી મુસ્કેલ કરી મૂક્યું. એક દિવસ મહંમદ સાહેબ ઉપદેશ આપવા શહેરમાં નીકળ્યા ત્યારે તેમના માથા પર મળ નાખવામાં આવ્યો. મહંમદ સાહેબ ઘેર ગયા. તેમની એક દીકરી, જેણે તેમનું માથું ધોયું, તે આ બેઠકને ટાઈ પડી. મહંમદ સાહેબે તેને શાંત પાડતાં કહ્યું—“બેટી, રડીશ નહીં. ખરેખર અલ્લા તારા આપને મદદ કરશે.”

મક્કામાં મહંમદ સાહેબનું કામ બહુ આગળ વધતું નહોતું. મક્કાથી ૬૦ માઈલ દૂર આવેલા તાયફ નામના શહેરમાં જઈને ઉપદેશ આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પોતાના વફાદાર સાથી ઝેદને તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા. તે સમયે તાયફ આરબ મૂર્તિપૂજનો મોટો ગઢ હતો. ત્યાં ‘લાત’ દેવીનું એક બહુ મોટું મંદિર હતું અને તેની બહુ પૂજ થતી હતી.

થોડા દિવસની મુસાફરી કરીને મહંમદ સાહેબ અને ઝેદ તાયફ પહોંચ્યા. ત્યાંના મોટા મોટા લોકોને મળીને તેમને મહંમદ સાહેબે પોતાનો ધર્મ સમજાવ્યો. તેના મુખ્ય સિદ્ધાંત એ હતા કે એક નિરાકાર ઈશ્વર સિવાય બીજાં બધાં દેવદેવીઓની પૂજા છોડી દેવી અને સત્કર્મ કરવાં. કાઈ પર કશી અસર ન થઈ. પછી તેમણે શેરીઓમાં જિભા રહીને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. તેઓ બોલવા માંડતા કે તરત લોકો તેમને ખરુંબોટું સંભળાવવા માંડતા અને શોર મચાવીને તેમનો અવાજ સંભળાવો બંધ કરી દેવામાં આવતો. ઘણી વાર તેમને પથ્થર મારી મારીને ધાવત કરી નાખવામાં આવ્યા. તેઓ ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી ઉપદેશ કરતા રહ્યા, પણ રોજ આ જ દશા થતી. છેવટે એક દિવસ લોકોએ તેમને જાગરજાગીથી શહેર બહાર

જમીનમાં ખોર્યો અને ખેતીને સાંભળવા લાગ્યો. મુસઅબે નેને ઇસ્લામના મુળ સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા અને કુરાનના કેટલાક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યા. ઉમેદ પર અદુ બારે અસર થઈ. થોડી વાર પછી તેણે કહ્યું, — “ હું આ ધર્મમાં કઈ રીતે દાખલ થઈ શકું ? ” મુસઅબે જવાબ આપ્યો, — “ નાલીને આવો અને કહો તમા માનો કે એક ખુદા સિવાય બીજો કોઈ ખુદા નથી અને મહંમદ તેના રસૂલ છે. ” ઉમેદે એ પ્રમાણે ક્યું અને તે મુસલમાન થઈ ગયો.

આ જ પ્રકારની બીજી પણ ઘણી વારો યસરખમાં મુસઅબે કરેલા ધર્મપ્રચાર વિશેની મળે છે. પરિણામે યસરખમાં મુસઅબનું કામ ધાર્યા કરનાં વધારે સફળ થયું. ઘેર ઘેર નવા ધર્મ વિશે ચર્ચા થવા લાગી. બીજે વરસે ઈ. સ. ૬૨૨માં મુસઅબ સાથે જેમણે ઇસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો હતો તેમાંના ૭૦ માણસો કાબાની યાત્રાના દિવસોમાં મક્કા આવ્યા. તેમનો ઇરાદો મહંમદ સાહેબને યસરખ તેડી જઈને મક્કાવાળાઓના જુલમમાંથી બચાવવાનો હતો. મહંમદ સાહેબના દિલમાં પણ મક્કા છોડીને યસરખમાં પોતાના નવા ધર્મનું ફિરમન અજમાવવાનો વિચાર થયો જ હતો.

મધરાતે પેલી અકબાની ટેકરી પર જ વાતચીત થઈ. મહંમદ સાહેબની પ્રતિજ્ઞામાં નીચેનો ભાગ ઉમેરવામાં આવ્યો :—

“ અમે (યસરખમાં) પેગંબર અને તેમના સાથીઓનું અમારાં કુટુંબીઓની જેમ રક્ષણ કરીશું ”

સૌએ સોગંદ લીધા. આને ‘ અકબાની બીજી પ્રતિજ્ઞા ’ કહે છે. હવે મહંમદ સાહેબે પોતાના સાથીઓને લઈને યસરખમાં જઈ વસવાનો નિર્ણય કર્યો. પણ પોતે શહેર છોડે તે પહેલાં પોતાના બધા સાથીઓને ત્યાં પહોંચાડી દેવા તેઓ ઇચ્છતા હતા. બે બે ચાર ચાર કરીને તેમના ઘણા સાથીઓ યસરખ જવા ગ્રીપડી ગયા. મહંમદ સાહેબ, અબુ બક્ર અને તેમના ઘરનાં માણસો મક્કામાં બાકી રહ્યાં.

કુરેશીઓને આ વાતની ખબર પડી. તેમણે વિચાર કર્યો કે ક્યાંક એવું ન બને કે યસરખમાં ગયા પછી મહંમદનું બળ વધી

જાય અને પછી કોઈ વખતે અમને અને અમારા શહેરને મદંમદ વધારે નુકસાન કરે. કુરેશીઓની દુશ્મનાવટ વધારે બડપી ઊડી. અણુ સુધિયાન મક્કાનો હાકેમ હતો. તેણે કુરેશીઓના સરદારોને એકઠા કરીને નક્કી કર્યું કે મદંમદને શહેરમાંથી છવતો ન જવા દેવો. કોઈ એક જ માણસ મદંમદનું ખૂન કરે તો હાશિમ ખાનદાનના લોકો અથવા મદંમદના સાથી ખૂની ઉપર અને તેના કુળ પર તેનું વેર વાળે એવો ડર હતો. એટલે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે દરેક કુળનો એક એક માણસ જઈને પોતપોતાનું ખંજર એકી વખતે મદંમદના શરીરમાં ભોંડી દે.

રાત્રે આ બધા મદંમદ સાહેબના મકાન પાસે એકઠા થયા. એમણે મસજીદ ઠરી હતી કે બરાબર સવારે મદંમદ સાહેબ ઘરમાંથી બહાર નીકળે તેવો જ તેમના પર હુમલો કરવો.

દીવાલના એક બાકરામાંથી તેમણે મદંમદ સાહેબને પથારી પર પડેલા જોઈ લીધા હતા. મદંમદ સાહેબને ખબર પડી ગઈ. તેમણે પોતાની જગ્યાએ પોતાને બદલે અક્ષીને પથારી પર સુવાડી દીધી. તેના પર પોતાની લીલી આદર ઓઢાડી, અને પોતે રાતોરાત પાછલે રહેતે ઘરમાંથી નીકળી ગયા.

મદંમદ સાહેબ સીધા અણુ જઈને મેર ગયા. રાતોરાત ખંને જાય મક્કાથી આવતા નીકળ્યા અને શહેરથી ત્રણ ચાર માર્ગસ દૂર એક પહાડી શુકામાં જઈને સંતાઈ ગયા. ત્રણ દિવસ સુધી તેઓ એ જ શુકામાં રહ્યા અને ચોથે દિવસે ઊટોની વ્યવસ્થા કરીને પસરખ જવા રવાના થયા.

આ દરમિયાન કુરેશીઓએ જાહેર કર્યું હતું કે, જે કોઈ મદંમદને છવતો કે મરેલો લાવીને હાજર કરશે તેને સો હિંદ દનામ આપવામાં આવશે. ઘણા ઘોડેસવારો ચારે તરફ તેમની શોધમાં નીકળ્યા. પોતાનો પીછો પકડનારાઓથી અનેક ડેકાણે માંડ માંડ જવાના મદંમદ સાહેબ રખીલિસ અવસાની આશીને મોમવારે—ઈ. સ. ૬૨૨ના સપ્ટેમ્બરની

૨૦મી તારીખે વસરળ પડેાંચ્યા.^૧ થોડા દિવસ પછી મહામદ સાહેબ અને અબુ બક્રના ઘરનાં માણસો પણ આવીને તેમને મળ્યાં.

વસરળયાળાઓએ મહામદ સાહેબનો બારે સત્કાર કર્યો અને તેમના આવવાની ખુશાલીમાં પોતાના શહેરનું નામ 'વસરળ' બદલીને 'નદીનતુન્નખી' એટલે 'નખીનગર' રાખ્યું. આ ઉપરથી પાછળથી 'મદીના' નામ પડ્યું.

ઇસ્લામના ઇતિહાસમાં આ જ તે દિવસ છે, જ્યાંથી મુસલમાનોનો દિલ્લરી સન શરૂ થાય છે. દિવસનો અર્થ (ધર્મ માટે) પોતાનું ઘર છોડીને ખીજી જગ્યાએ જવું એવો થાય છે. તે દિવસથી મહામદ સાહેબ અને ઇસ્લામ બંનેના જીવનમાં એક નવો ફરવાળો ખૂલે છે.

એમ કહેવાય છે કે મહામદ સાહેબ મદીના પડેાંચ્યા તે પહેલાં મક્કાથી લગભગ દોઢસો મુસલમાન ત્યાં જઈ પડેાંચ્યા હતા. કેટલાકને મક્કાવાસીઓએ પકડીને જાગરજાતીથી અટકાવ્યા હતા. જેઓ મદીના ગયા તેમાંના કેટલાકને પોતાનો ધર્મ સાચવવા માટે, ધણું ખોવું પડ્યું હતું. તેઓમાં મુહેય નામનો એક યુવાની હતો. મુહેય પહેલાં શુલામ હતો. તેના માલિકે તેને આજ્ઞા કરી દીધી હતી. આજ્ઞા થઈને મુહેયે મક્કામાં વેપાર શરૂ કર્યો. થોડા વખતમાં તે મક્કાના તવંગરમાં તવંગર લોકોમાંનો એક ગણાવા લાગ્યો. મુસલમાન થઈને તેણે જ્યારે મક્કાથી મદીના જવા વિચાર કર્યો ત્યારે મક્કાના લોકોએ તેને એ શરતે જ જવા દેવા કહ્યું કે તે પોતાની ધનદોલત અને જરજરીન મક્કામાં જ મૂકી જાય અને હમેશ માટે તેની આશા છોડી દે. મુહેયે એમ જ કર્યું. તેણે પોતાની બધી માલમતા છોડી પણ પોતાના પેગંબરનો સાથ ન છોડ્યો.

ઈ. સ. ૬૧૦થી ઈ. સ. ૬૨૨ સુધીનાં તેર વરસમાં જે દલતા, વિશ્વાસ, ધીરજ, અને હિંમતથી તરફ તરફની મુસીબતો વેહતાં વેહતાં મહામદ સાહેબે પોતે જેને પોતાના દેશ અને દુનિયા બંનેનાં દુઃખાનો

એક જ ઇલાજ માનતા હતા તે સત્યનો પ્રચાર કરવાનું ચાહુ રાખ્યું, એ જગતના ઇતિહાસમાં એક અનોખી વસ્તુ હતી. આ તેર વરસોમાં માંડ ત્રણસો ત્રાણસોએ તેમનો ધર્મ સ્વીકાર્યો. તેમાંના ૧૦૧ ઇશિયોપિયા ચાલ્યા ગયા હતા અને બાકીના ઘણા હવે પોતાના ઘરબાર અને જરજરમીન હમેશને માટે છોડીને પોતાના પેગંબર પાસે મદીના આવી ગયા હતા.

“જો રીતે અરબસ્તાનના પેગંબરે સત્ય ૧૩ વરસ મુઘી દરેક દિશાએથી નિરાશા, ધમકીઓ, એપરવાઈ અને તકલીફોનો સામનો કરતાં કરતાં પોતાનો વિશ્વાસ અટક રાખ્યો, લોકોને ખરાં કાર્યો માટે પધાતાપ કરવાનો ઉમ્મદો આપ્યો અને એક ઈશ્વરને માનવાનો ઇનકાર કરનારા પોતાના શહેરવાળાઓને ઈશ્વરના કોપનો દર બતાવ્યો— તે બધી પ્રવૃત્તિનો ખીલે નમૂનો જગતના ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠોમાં રોપ્યો જરૂર નથી. થોડાક વફાદાર પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સાથે લઈને અને પોતાની ભાવિ સફળતાની આશા પર બરોસો રાખીને બધી ભતનાં અપમાન, ધમકીઓ અને મુસીબતો તેઓ ધીરજપૂર્વક સહન કરતા રહ્યા” ૧

૧ ‘Life of Mohammet’, by Sir William Muir, Vol. IV, Pp. 314-15.

મદીનામાં રાજ તરીકે

મદીને પહોંચ્યા પછી ધીરે ધીરે મહંમદ સાહેબ અને હસ્લામને દલાડો સુધરવો શરૂ થયો. હસ્લામ ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા અપાટાબંધ વધવા લાગી. તેઓમાં એ પ્રકારના લોકો વધારે હતા. એક મહાત્મી આવેલા; તેઓ ‘મોહાનિર’ એટલે દિગ્ગજનીઓ કહેવાના હતા. ખીજા મદીનાવાળા જેમણે તેમને મદીના બોલાવીને આશરો આપ્યો હતો. તેઓ ‘અન્સાર’ એટલે કે ‘મદદગાર’ કહેવાતા હતા. ધણા મોહાનિરો તે વખતે ધરખાર કે સરસામાન વગરના હતા. મહંમદ સાહેબની સલાહથી એક એક અન્સારે અડેક કે બખ્ખે મોહાનિરોને પોતાના ભાઈબનાવીને પોતાના ઘરમાં રાખી લીધા. આ રીતે એક નવો ‘ભાઈચારો’ મદીનામાં ઊભો થયો તથા અન્સાર અને મોહાનિરમાં પરસ્પર પ્રેમ વધતો ગયો. પહેલાં કેટલાંક વરસો સુધી એવો રિવાજ રહ્યો કે ત્યારે કોઈ મોહાનિરને પોતાનો ભાઈબનાવીને રાખનાર અન્સાર મરણ પામતો ત્યારે તેની બધી માલમિલકત તે મોહાનિરને મળતી. પાછળથી આ રિવાજની જરૂર ન રહી અને તે બંધ થઈ ગયો.

મદીનાના એ સૌથી મોટા કબીલા, બની ઓસ અને બની ખઝરજ વચ્ચે ૧૨૦ વરસથી સતત લડાઈ ચાલી આવતી હતી. શહેરમાં કોઈ વાર એક કબીલાનું તો કોઈ વાર ખીજા કબીલાનું જોર રહેતું. પરિણામે શહેરની સુલેહશાંતિ હમેશાં જોખમમાં રહેતી હતી. હવે આ બંને કબીલાઓમાંના જેમણે જેમણે આ નવો ધર્મ સ્વીકાર્યો તેમનામાં આ પુરાણા અઘડાને બદલે એકતા અને પ્રેમ દેખાવા લાગ્યાં. આમ એકઠો વરસના આ કુસંપ અને ૧૨૦ વરસની લડાઈઓ હમેશાને માટે મદી જવાની અને શહેરમાં ફરીથી સુખશાંતિ રચાવાની આશા બંધાઈ. ન્યાં કોઈ સરકાર નહોતી કે કોઈ હાકેમ નહોતો, ન્યાં મોહોમોદિના અઘડા પતાવવા માટે તલવાર સિવાય બીજા કોઈ રીત નહોતી, ત્યાં હવે મહંમદ સાહેબ આરક્ષે એક

સારીસરખી સરકાર સ્થપાવા માંડી અને લોકોના ઝણડા ન્યાયપૂર્વક ચૂકવાવા લાગ્યા. આ બધાથી ઇસ્લામના ફેલાવામાં ઘણી મદદ થઈ.

મહંમદ સાહેબને ઉપદેશ આપવા માટે અને મુસલમાનોને નમાજ પઢવા માટે એક અલગ જગ્યાની હવે જરૂર પડી. જે યતીમ (નખાપા) બાઈઓએ પોતાની જમીન મફત આપવા કહ્યું. પરંતુ મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી અણુબદ્ધે તેમને તેની કિંમત આપી દીધી. ખજૂરીના ધડયા વગરના યાંબસા પર ખજૂરીની જ ઝાવલીઓથી એક મોટું છાપડું છાઈ દેવામાં આવ્યું; અને તેની ચારે તરફ છંદ અને ગારાની દીવાસો ઊભી કરવામાં આવી. આ જ મહીનાની સૌથી પહેલી મસીદ હતી. તેનો એક ભાગ પરદેશીઓને ઊતરવા અને ધરખાર વગરના લોકોને રહેવા માટે અલગ રાખવામાં આવ્યો. રાત્રે પ્રકાશને માટે તેલના દીવાને બદલે ખજૂરીનાં તાડછાં સળગાવવામાં આવતાં હતાં.

થોડા જ વખતમાં શહેરના રાજકારભારનો બધો બોજો મહંમદ સાહેબને પોતાને માથે લેવો પડ્યો. અરબસ્તાનનાં બીજાં નગરોના હાકોમેની પેઠે મહીનાનો હાકોમ પણ ત્યાંનાં બધાં કુળોના આગેવાનોના મતથી ચૂંટવામાં આવતો હતો. મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ મહંમદ સાહેબ કરતાં વધારે સારો બીજો કોઈ હાકોમ દેખાતો નહોતો. જે લોકોએ હજી ઇસ્લામ ધર્મ નહોતો સ્વીકાર્યો તેઓ પણ બની ઓસ અને બની ખજરબની ૧૨૦ વરસની અંદર અંદરની લડાઈઓથી કંટાળી ગયા હતા. એટલે મહીનાના લોકોએ મહંમદ સાહેબને, જેમને હજુ સુધી બધા અલ-અમીન જ કહેતા, લગભગ એકમતે શહેરના હાકોમ ચૂંટ્યા. આ બોજો પોતા પર લેતાં જ મહંમદ સાહેબે શહેરના લોકોને હિંદુઓને એક ફરમાન બહાર પાડ્યું. તેનો કેટલોક ભાગ આ હતો:—

“અસ્લાના નામ પર જે સૌની પર દયા કરનારો અને રહીમ (કસુમખ) છે, અબ્દુલ્લાના પુત્ર અને અસ્લાના સમુલ મહંમદ તરફથી સૌ મુસલમાનો અને બીજા સૌ લોકો જેઓ, બધે ગમે તે જગ્યાના હોય, સૌ સાથે અહીં સંપીને રહેવા તૈયાર છે તેમના જોનઃ આ બધા લોકો એક હકમત (કોમ) બનશે. . . કોઈ (બહાન)ની સુધે

ઈસ્લામના પ્રચારની રીત

મદીના ગયા પછી પહેલી વાર મહંમદ સાહેબને ખુલ્લી રીતે અને પૂરેપૂરી શાંતિ તથા સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના વિચારો ફેલાવવાની તક મળી. હવે રોજ તેઓ બહુ ઉત્સાહપૂર્વક ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. હજારો માણસો તેમનો પયામ (સંદેશો) સાંભળવા માટે ભેગા થતા હતા. તેમના આ કામમાં કોઈના પર કોઈ પણ પ્રકારની જખર-જસ્તીને સ્થાન નહોતું. જે સમયે મદીનામાં મહંમદ સાહેબની સત્તા પૂરેપૂરા જોરમાં હતી તે સમયની એક સ્પષ્ટ આયત કુરાનમાં છે :—

“લા ઇકરાહ ફિદીન” એટલે કે, “ધર્મની બાબતમાં કોઈ પ્રકારની જખરજસ્તી ન હોવી જોઈએ.” (૨-૨૫૬)

કુરાનમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી ઠેકઠેકાણે પોતાનો ધર્મ લોકોમાં ફેમ ફેલાવવો તે બતાવનારી આયતો છે. તેમાં શરૂઆતની ફેટલીક આયતો આ છે.—

“લોકોને તેમના રબ્બ (પાલનદાર)ના શબ્દ પર આવવા કહે ત્યારે તેમને હોશિયારીથી અને સરસ શબ્દોમાં સમજાવ. તેમની સાથે ચર્ચા કરે તો ઉત્તમ અને મધુર શબ્દોમાં કર” (૧૬-૧૨૫)

“અને તેઓ જે કંઈ કહે તે ધીરજથી સાંભળ અને મહુન કર અને જ્યારે તેમનાથી જુદો પડે ત્યારે બહુ પ્રેમ અને બચાઈથી જુદો પડ” (૭૩-૧૦)

“જે લોકોએ તારો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેમને કહી દે કે, જેઓ તારી વાત માનતા નથી અને જેમને પોતાનાં કૃત્યોના ફળ ઈશ્વર તરફથી મળશે એવો ડર નથી તેમના પર તેઓ ગુસ્સે ન થાય. જે કોઈ બચાઈ કરશે તે પેતાના આત્મા માટે જ દરેક અને જે કોઈ બચાઈ કરશે તે પણ પોતાના આત્મા માટે જ. પછી સૌએ એ જ રબ્બ (પાલનદાર) પાસે પાછા જવાનું છે.” (૪૫-૧૪,૧૫)

“તાલુ અમ્મના કોઈ પણ રસ્તે (પેશજર)નું કામ પોતાની વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દેવા ઉપરાંત વધારે કંઈ નથી. પછી તેઓ

ફેરવીને ચાલ્યા જાય તો બહે જાય. તારું કામ, કેવળ તારી વાત સમજવી દેવા પૂરતું જ હવું.” (૧૬-૩૫, ૮૨)

“જે લોકો પાસે બીજાં ધર્મપુસ્તકો છે તેમની સાથે ચર્ચા ન કરો અને કરો તો બહુ જ મધુર સંબોધામાં કરો. પછી કોઈ હક કરે અને ન માને તો બહે ન માને. તેમને કહો કે ઈશ્વરે જે પુસ્તક અમને આપ્યું છે તેને અમે માનીએ છીએ અને જે પુસ્તક તેણે તમને આપ્યું છે તેને પણ માનીએ છીએ. અમારો અને તમારો અલ્લા એક જ છે. અને તે જ એક અલ્લા આગળ આપણે માથું નમાવીએ છીએ.” (૨૬-૪૬)

“આ જ વિચારો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચતો રહે, અને તને હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રમાણે તારું પોતાનું જીવન ગુલર બીજાઓના વહેમોમાં ફસાઈશ નહીં. અને કહી દે કે હું અલ્લાનાં બધાં પુસ્તકોને માનું છું, મને ન્યાયથી વર્તવાનો હુકમ છે. અલ્લા મારો અને તમારો સૌનો રખા છે. તમે જે કરશો તેનું ફળ તમને મળશે અને હું જે કરીશ તેનું ફળ મને મળશે. આપણી વચ્ચે કશો અંધારો નથી. અલ્લા આપણે સૌને ભેગા કરશે. આપણે બધાને તેની જ પાસે પાછા જવાનું છે.” (૪૨-૧૫)

“હતાં તેઓ તારું ન સાંભળે અને મોહું ફેરવે તો તને કાંઈ તેમના પર દેખરેખ રાખનાર બનાવીને મોકલ્યો નથી. તારું કામ તો કેવળ સમજાવવાનું છે.” (૪૨-૪૮)

“તારો પ્રભુ હચ્છત તો ખરેખર જમતના સૌ લોકો એક વિચારના બની જતા. તો પછી બધાને તારી જ વાત મનાવવા માટે શું હું કોઈ પર જબરજસ્તી કરશે?” (૧૦-૯૯)

“અને અમે તને કેવળ એટલા જ માટે મોકલ્યો છે કે તું સૌને બધાં કામોના બદલામાં સારાં ફળની અને ખરાં કામોના બદલામાં ખરાં ફળની વાત જણાવે.” (૩૪-૨૮)

ઉપરની બધી આવતો મહંમદ સાહેબ મક્કામાં હતા ત્યારની છે.

નીચેની આવતો મહંમદ સાહેબ મદીનામાં હતા ત્યારની છે.

આ આવતો વળી વધારે સ્પષ્ટ છે :—

“ધર્મની બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની જબરજસ્તી ન હોવી એઈએ.” (૨-૨૫૬)

“અહીં અને તેના પેગંબરનું કહેવું માનો. ન માનો તો તમારી મરજી પેગંબરનું કામ કેવળ ચોખ્ખેચોખ્ખું કહી દેવાનું છે” (૬૪-૧૨)

“તેઓ તારી સાથે વિવાહ કરે તો તેમને કહી દે કે મેં મારી નતને અહીંને હાથ સોંપી છે ઇસ્લામ શબ્દનો એ જ અર્થ છે જેમણે મારી વાત માની તેમણે સૌએ પણ પોતાની નતને એ જ અક્ષાંશી મરજી પર સોંપી છે. જે લોકો પાસે ખીન્ન કમરપુસ્તકો છે તથા જે લોકો પાસે નથી તે બધાને કહે કે, તમે પણ પોતાને ઈશ્વરની મરજી પર સોંપી દો. તેઓ માનશે તો સાદું જ કરો. ન માને તો તારુ કામ તો કહી દેવાનું જ છે. અહીં પોતાના સૌ બંદાઓને (શત્રુઓને) જુએ છે.” (૩-૧૬)

“તમારામાં એવા માણસ હોવા જોઈએ જેઓ લોકોને સૌ સાથે ભક્ષાઈથી વર્તવાનો ઉપદેશ કરે. સૌને સારાં કામોમાં જોડે અને ખરાં કામોથી બચાવે એવા લોકોનું જ બહું ઘરો.” (૩-૧૦૩)

“અમે દરેક કોમને માટે પુલની જુદી જુદી રીત ઠરાવી છે. તે રીત પ્રમાણે તેઓ વર્તે છે. એટલે એ વિષે અંધડો ન કરવો જોઈએ. તારે તેમને કેવળ ઈશ્વર તરફ યોજાવવા જોઈએ ખરેખર તું સાચા રાહ પર છે તેઓ તારી સાથે અંધડો કરે તો તેમને કહી દે કે, તમે જે કરો છો તે બહું અક્ષાંશી નહોતું છે.” (૨૨-૬૭,૮૮)

“અને જે બિનમુસલમાનોમાંથી કોઈ તારા શરણમાં આવવું માગે તો તેને તારી પાસે યોજાવી લે, જેથી કરીને તે તારી પાસે રહીને અક્ષાંશનાં વચન એટલે કે અક્ષાંશો અજાણેલી બાબતો સાંભળે; અને છતાં જે એ તારી વાત ન માને તો તેને સંબાળપૂર્વક તેના ઘર સુધી અથવા કોઈ સુરક્ષિત સ્થળે ખઠોંચાડી દે; કેમ કે એ લોકો અજ્ઞાન છે.” (૯-૬)

એક વાર પુરાણો ધર્મ માનનાર કોઈ આરબે હજરત અલીને પૂછ્યું કે, ઇસ્લામ ધર્મ વિશે અથવા ખીજી કોઈ બાબત વિશે કોઈ જાણુવા માટે હું પેગંબર પાસે જવા માગું તો તેમાં કોઈ ડરવાનું કારણ તો નથી ને? હજરત અલીએ ઉપરની આપત સંબંધાવી અને કહ્યું કે કોઈને કરોડ ડર નથી. (ઇબ્ને અબ્બાસ)

“તેઓમાં એવા માણસ મળી આવશે જેઓ એક વાર તારી વાત માનીને પછી ફરી બચ એટલે કે દગલ કરે. તેમને માફી આપવી અને છોડી દેવા. ખરેખર ખીન્નતા પર ઉપકાર કરનારાઓ પર અલ્લા પ્રેમ રાખે છે.” (૫-૧૩)

મહંમદ સાહેબની પોતાનો ધર્મ ફેલાવવાની રીત આખી જિંદગી સુધી કુરાનમાંની આ આપતો અનુસાર હતી. તેમના જીવનમાં એક પણ દાખલો એવો નથી મળતો જેમાં તેમણે કોઈને પણ તકવારને જેરે કે કોઈ પણ જાતનું દગાણું કરીને પોતાના ધર્મમાં સામેલ કર્યો હોય, કોઈ કબીલા કે ટોળાને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માટે તેના પર કદી ચડાઈ કરી હોય, અથવા એ કામને માટે એક પણ લડાઈ લડ્યા હોય.^૧ ધર્મની બાબતમાં બીજાઓ પાસેથી જોટલી સ્વતંત્રતાની તેઓ આશા રાખતા તેટલી સ્વતંત્રતા બીજાને આપતા.

મદીને પહોંચ્યા પછી મહંમદ સાહેબે પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા મદીના બહાર દૂર દૂરના કબીલાઓમાં સમજી માણસો મોકલવા શરૂ કર્યા. સામાન્ય રીતે જે દિવસે કોઈ એવા માણસને કોઈ જગ્યાએ મોકલવાનો હોય તે દિવસે વહેલી સવારે તેને તેઓ પોતાની પાસે બોલાવતા. સવારની નમાઝ પછી ફરીથી ઈશ્વરની સ્તુતિ કરીને, પ્રાર્થના કરીને તેઓ પેલા માણસને આમ સમજાવતા:—

“અસ્લાના બંદાઓ સાથે હજવામજલામાં અસ્લાની આજ્ઞાનો ભંગ ન કરવો. લોકોનું કામ જેને સોંપવામાં આવે તે માણસ જો સચ્ચાઈથી લોકોની સેવા ન કરે તો અસ્લા તેને માટે સ્વર્ગના દરવાજા બંધ કરી દે છે.

“લોકો સાથે નમ્રતાથી વર્તવું, કોઈ સાથે સખતાઈ ન વાપરવી. તેમનાં દિલ રાજ રાખવાં, તેમનું અપમાન ન કરવું. તેઓ તમને પૂછે કે, સ્વર્ગની કુંચી શી છે ? તો જવાબ દેજો કે — ‘ઈશ્વર એક છે’ એ સત્યમાં અને બલાઈમાં વિશ્વાસ આણવો અને બક્ષાં કામ કરવાં એ જ સ્વર્ગની કુંચી છે.”^૨ કહે છે કે આ ઉપદેશો, જે લોકોને ઉપદેશ કરવા તેમને મોકલવામાં આવતા તે લોકોની જ ભાષા બોલવા માંડતા અને તે જ ભાષામાં તેઓ તેમને સમજાવતા હતા. મહંમદ સાહેબને જ્યારે આ વાતથી ખબર પડી ત્યારે તેમણે કહ્યું—“અસ્લાના બંદાઓ પ્રયેનો અસ્લાએ બતાવેલો તેમનો સીધો મોટો ધર્મ (ફરજ) એ જ છે.”^૩ (ઇબ્ન સાદ, ૧૦)

૧. ‘તફસીરુલ કુરાન’, લેખક સૈયદ અહમદમાં, પૃ. ૪; ‘The Preaching of Islam’, by T. W. Arnold, Ch. II, P. 33; ‘The Holy Quran’, by Mohammad Ali, P. 97.

૨. ‘Life of Mohammad’, by Mirza Abul Fazl, P. 144.

૩. ‘The Preaching of Islam’, by T. W. Arnold, P. 25.

મદીના પર કુરેશીઓના હુમલા

મહંમદ સાહેબનો ધર્મ માનનારાઓની સંખ્યા હવે ઝપાટાગંધ વધવા લાગી. સાથે સાથે મદીનાનું રાજ્ય અને તેનું ગૌરવ પણ વધતું જતું હતું. અરબસ્તાનમાં જ મક્કાથી કેવળ ૨૮૬ માઈલ પર એક ખીજું બરોબરનું રાજ્ય સ્થપાય અને વધતું જાય એ કુરેશીઓ કેમ સહન કરી શકે? મક્કાનું અને ત્યાંના મંદિર કાબાનું બંનેનું પુરાણું ગૌરવ પણ હવે ઘટવા લાગ્યું. કુરેશીઓ જાણતા હતા કે જે મહંમદની તાકાત વધવા લાગી તો કાઈ ને કાઈ દિવસ મક્કાનો પુરાણો ધર્મ અને મક્કાનું ગૌરવ નાશ પામશે.

કુરેશીઓ તેનો ઉપાય શોધવા લાગ્યા. તેમણે મહંમદ અને મદીનાની સત્તાને કચડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો. જે થોડાક મુસલમાનો મક્કામાં રહી ગયા હતા તેમને તેઓ બરાબર કનડતા રહ્યા. વળી ઓચિંતા હુમલા કરીને મદીનાવાળાઓનાં શહેર બહાર ચરતાં ઉઠા અને થોડા ભગાડી જવાનું તેઓએ શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં મદીનાવાસીઓ તરફથી આનો કશો જવાબ વાળવામાં ન આવ્યો.

મહંમદ સાહેબને મદીના આવ્યે જે વરસ વીતી ગયાં. એક દિવસ બપોર મળી કે ૭૦૦ ઊંદ અને ૧૦૦ થોડા સહિત ૧૦૦૦ કુરેશીઓ મદીના પર હુમલો કરી આવે છે. આ વખતે મહંમદ સાહેબની ઉંમર ૫૫ વરસની હતી. પોતાનો ધર્મ—જેને તેઓ દુનિયા માટે ઉશ્ચિરનો સદેશો માનતા—તેનો ઉપદેશ કરતાં તેમને ૧૫ વરસ યત્ર ગયાં હતાં. આ ૧૫ વરસમાં, બલકે ૫૫ વરસની તેમની આખી જિંદગીમાં તેમણે માત્ર પોતાના નાનપણમાં ચચેલી ‘હરબે દિગર’ની લડાઈમાં જ ભાગ લીધો હતો. આનું વર્ણન આગળ ૨૪મે પાને આવી ગયું છે. એમણે તેમનો ભાગ પોતાના કાકાને તીર લઈ લઈને આપવા પૂરતો જ હતો. તે એક પ્રસંગ સિવાય તેમણે કદી કાઈ લડાઈમાં કાઈ જનનો ભાગ લીધો નહોતો. પરંતુ આજે આખા શહેરના

યતી ત્યારે તેઓ અમને ઘઉંના રોટલા ખવડાવતા અને પોતે ખજૂર ખાઈને રહેતા.”^૧

બદ્રની લડાઈ પછી ઉમેર ઇબ્ન વાહબ નામનો એક નવજુવાન મહંમદ સાહેબનો જન લેવાના ઇરાદાથી મદીના આવ્યો. ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી તેમનો ઉપદેશ તેણે સાંભળ્યો. તેની તેના પર એટલી અસર થઈ કે તેણે પોતે મહંમદ સાહેબ આગળ આવીને પોતાના દિલનું પાપ પ્રગટ કર્યું અને ઇસ્લામ ધર્મ અપનાવ્યો.

ત્યાર પછી કુરેશીઓ સાથે સુલેહ થઈ જાય તેને માટે મહંમદ સાહેબે ઠાંશિશ કરી. તેમણે કહેવડાવ્યું :—

“હે મક્કાવાળાઓ, તમે-ચુકાદો માગતા હતા તે આવી ગયો. હવે તમે મુસલમાનો પર હુમલો ન કરો તો સાફ. પણ જો તમે ફરી હુમલો કરશો તો અમારે પણ લડવું પડશે. અને તમારી સાથે ગમે તેટલી ફાજ હશે તો પણ તમને કરો લાભ નહીં થાય, કારણ કે અહીં ઈમાનવાળાઓ સાથે છે.

“... જો હવે તેઓ હુમલો ન કરે તો અંત્યાર સુધી જ કંઈ થઈ ચૂક્યું તે બધું માફ કરી દેવામાં આવશે.” (૮-૧૬, ૩૮)

પરંતુ આનું કશું પરિણામ ન આવ્યું. કુરેશીઓ તરફથી હુમલા ચાલુ જ રહ્યા.

બદ્રની લડાઈ પછી તરત જ અબુ સુફિયાન ૨૦૦ ઝડપી ઘોડેસવાર લઈને મક્કાથી નીકળ્યો અને મદીનાથી ત્રણ માઈલ દૂર બે મુસલમાનોને મારી નાખીને, ત્યાંની ખેતી ભેલાડીને તથા ખજૂરીનાં ઝાડને આગ લગાડીને મદીનાવાળાઓ નીકળે તે પહેલાં પાછો ચાલ્યો ગયો.

બીજે વરસે ત્રણ હજાર માણસો સાથે અબુ સુફિયાને મદીના પર ફરી હુમલો કર્યો. આ હુમલાનો ઉદ્દેશ ગયે વરસે બદ્રની લડાઈમાં માર્યા ગયેલા કુરેશીઓનું વેર લેવાનો હતો એમ જણાવવામાં આવ્યું. કુરેશીઓ મદીના નજીક આવી પહોંચ્યા. લગભગ એક હજાર માણસ લઈને મહંમદ સાહેબ મદીના બહાર નીકળ્યા. ઓહદની ટેકરી પર જઈને સૈન્યો વચ્ચે લડાઈ થઈ. એમ કહેવાય છે કે મહંમદ સાહેબની

ફોજમાં ફક્ત એ ઘોડેસવાર હતા અને કુરેશીઓની ફોજમાં બસો હતા. આ લડાઈમાં અણુ થક, ઉમર અને અલી ત્રણે બપોંદર રીતે ધાયલ થયા. ખુદ મહંમદ સાહેબને પહેલાં એક પથ્થર વાગ્યો અને પછી એક તીર વાગ્યું જેથી તેમનો હોડ કપાઈ ગયો અને આગળનો એક દાંત તૂટી ગયો. કુરેશીઓનો પણ જીનમાં હતો. પણ એ એટલા ઘાતી ગયા હતા કે આગળ ન વધતાં આસપાસ ફાંટફાટ કરીને ત્યાંથી જ પાછા ફર્યા.

ઓહદની લડાઈમાં જે મુસલમાનો કુરેશીઓના હાથમાં પડ્યા તેમના પર ખૂબ ત્રાસ ગુજારવામાં આવ્યો. તેનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મુસલમાનોમાં વેરની આગ સળગી બિડી, તે પ્રસંગે કુરાનમાં આપત બિતરી :—

“જે તમે બદલો લો તો જેટલું નુકસાન તમને કરવામાં આવ્યું છે તેટલો જ લો. પણ જે તમે ધીરજપૂર્વક સહન કરી લો તો, ખરેખર, સહન કરનારાઓ માટે સૌથી સારું છે. એટલે તમે ધીરજપૂર્વક સહન કરી લો.” (૧૬-૧૨૬, ૧૨૮)

લડાઈ પછી કુરેશીઓનાં મુઠાં અને ધાયલ થયેલાનાં નાક કાન કાપી લેવાનો જંગલી રિવાજ તે સમયે ચહ્દીઓ, ખ્રિસ્તીઓ અને બધા લોકોમાં હતો. ઓહદની લડાઈ પછી કુરેશીઓએ પણ એમ જ ક્યું હતું. મહંમદ સાહેબે પોતાના માણસોને એમ કરવાની મનાઈ કરી અને મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી જ એ રિવાજ અરબસ્તાનમાંથી ધીરે ધીરે હમેશને માટે બંધ થઈ ગયો.

કુરેશીઓની કુશ્મનાવટ હવે વધારે દૃઢ થઈ. તેમણે હવે મદીના બહારના આરબોના મોટા મોટા કબીલાઓને મહંમદ સાહેબની સામે ઉકેરવા માંડ્યા. કેટલીયે લડાઈઓ થઈ. આ બધી નાની મોટી લડાઈઓનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. મદીનાથી જેટલી ફોજોને બહાર મોકલવામાં આવતી તે બધી ફોજોના સરદારોને મહંમદ સાહેબ તરફથી આ કડક આદેશ આપવામાં આવતો હતો :—

“કોઈ પણ સ્થિતિમાં કપટ કે દગાથી કામ ન લેવું અને કદી કોઈ બાગદની હત્યા ન કરવી.

જુદા જુદા કબીલાઓમાં ઇસ્લામ ઈવી રીતે ફેલાયો અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઈવી મુસ્કેલીઓ આવી તેના કેટલાક દાખલા નીચે આપવામાં આવે છે :—

(૧) હિજરી સનના ચોથા (ઈ. સ. ૬૨૫) વરસમાં તબક્કાકાના યનુ આમિર કબીલાના સરદારના કહેવાથી ચાળીસ મુસલમાનોને તે કબીલામાં ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવા મોકલવામાં આવ્યા. આ ચાળીસમાંથી આડત્રીસને ત્યાં દગાથી મારી નાખવામાં આવ્યા. બે જ જીવતા પાછા મદીના પહોંચ્યા.

(૨) હિજરી સનની પાંચમી સાલમાં જિમામ નામનો એક બહુ સરદાર અચાનક મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યો. તેણે તેમને ઇસ્લામ વિશે ઘણા સવાલ પૂછ્યા. છેવટે તે મુસલમાન થઈને પાછો ગયો. અને તેણે પોતાના કબીલામાં ઇસ્લામ ફેલાવ્યો.

(૩) મદીના અને લાલ સમુદ્ર વચ્ચે યનુ જુહેના નામનો એક કબીલો રહેતો હતો. તેનું એક ખાસ મંદિર હતું. મંદિરમાં પથ્થરની મૂર્તિઓ હતી. અમ્મ ત્યાંનો પૂજારી હતો. તેને મહંમદ સાહેબને મળવાનો વિચાર થયો. મહંમદ સાહેબ મક્કામાં હતા. અમ્મ બજેલો ગજેલો અને કવિ હતો. તે મક્કા આવ્યો. મહંમદ સાહેબ સાથે વાતચીત થયા પછી તેણે નવો ધર્મ સ્વીકારી લીધો. અને મહંમદ સાહેબની આજ્ઞાથી પોતાના કબીલામાં જઈને નવા ધર્મનો ઉપદેશ કરવાનું તેણે શરૂ કર્યું. એની અસર એટલી બધી થઈ કે થોડા જ દિવસમાં ત્યાં એક જ માણસ એવો બાકી રહ્યો કે જેણે તેની વાત ન માની અને પોતાના પુરાણા વિચારોને વળગી રહ્યો. બાકીના સૌ મુસલમાન થઈ ગયા. (ઈબ્ન સાદ, ૧૧૮)

(૪) હિજરી સનના છઠ્ઠા વરસમાં મહંમદ સાહેબને મક્કાવાળાઓ સાથે સુલેહ થઈ. આ સુલેહની વાત આગળ આવશે. અહીં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે એ સુલેહને લીધે ઇસ્લામના ફેલાવામાં વળી વધારે મદદ મળી. મક્કાના ઘણા લોકો જેમણે કેટલાંક વરસ પહેલાં પોતાના શહેરમાં મહંમદ સાહેબનો ઉપદેશ સાંભળ્યો હતો અને જેઓ

કુરેશીઓના ડરથી નવા ધર્મનો સ્વીકાર કરતા અટક્યા હતા તેઓએ સુલેહ પછી મદીના જઈને નવો ધર્મ સ્વીકારવા લાગ્યા.

ખાસ કરીને મક્કાની દક્ષિણના ઇલાકાઓમાં ઇસ્લામનો ફેલાવો થવાને માટે સુલેહ પછી જ રસ્તો ખૂલ્યો.

(૫) યમનની ઉત્તરે આવેલ ટેકરીઓમાં જનુ દોસ નામે કબીલો રહેતો હતો. આ કબીલાના કેટલાક જણ મહંમદ સાહેબના સમય પહેલાંથી જ કોઈ નવા અને વધારે ઉચ્ચ ધર્મની શોધમાં હતા. મહંમદ સાહેબના ઉપદેશની ખજર સાંભળીને દોસ કબીલાનો સરદાર તુફેલ મહંમદ સાહેબને મળવા મક્કા આવ્યો. તે કવિ પણ હતો. તેણે પોતાની કેટલીક કવિતા મહંમદ સાહેબને સંભળાવી. મહંમદ સાહેબે તેને કુરાનના કેટલાક અધ્યાય સંભળાવ્યા. તુફેલને નવો ધર્મ પસંદ પડ્યો. તે મુસલમાન થઈ ગયો. મહંમદ સાહેબની પરવાનગીથી તેણે પોતાના કબીલામાં જઈને ઇસ્લામનો પ્રચાર કરવાનું શરૂ કર્યું. પણ તેના બાપ, તેની પત્ની અને તેના કેટલાક મિત્રો સિવાય બીજા કોઈએ તેનું ન માન્યું. તુફેલ મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યો. મહંમદ સાહેબે તેને સખૂરી, ધીરજ અને પ્રેમપૂર્વક પોતાનું કામ ચાલુ રાખવાની સલાહ આપી. તે ફરી પાછો પોતાના કબીલામાં ગયો. આ વખતે એક બીજા સાથીએ તેને મદદ કરી. તેઓ બંને ઘેર ઘેર જઈને નવા ધર્મના સિદ્ધાંતો સમજાવતા હતા. આમ ધીરે ધીરે એ કબીલાના થોડા થોડા માણસો ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકારતા જતા હતા. તુફેલ અને તેના સાથીઓએ પોતાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. છેવટે હિન્દી સનના આડમા વરસ સુધીમાં એટલે કે લગભગ દસ વરસની અંદર તે કબીલાના બધા માણસોએ નવો ધર્મ સ્વીકારી લીધો. એ લોકો મુસલમાન થયા તે પહેલાં લાકડાના એક હીમચાને પોતાના કબીલાનો દેવ માનીને તેની પૂજા કરતા હતા. હવે તેઓ બધા એક નિરાકાર ઇશ્વર, જે આખી દુનિયાનો માલિક છે તેની ઇબાદત (ઉપાસના) કરવા લાગ્યા, બ્યારે આખા કબીલામાં કોઈ પણ માણસ પેલા લાકડાના દેવને પૂજતારો ન રહ્યો ત્યારે કબીલાના સરદાર તુફેલે તેને સૌની સામે મૂકીને સળગાવી મૂક્યો.

(૮) યમનમાં સૌથી મોટા કબીલો હમદાન નામનો હતો. એ કબીલાના માણસોને આ નવા ધર્મની ખબર મળી એટલે તેમણે આમિર નામના પોતાના એક માણસને મજ્જા મોકલ્યો. આમિર મજ્જામાં મહામદ સાહેબને મળ્યો અને મુસલમાન ધર્મને પાછો પોતાને ધેર ગયો. મદીને ગયા પછી થોડા દિવસે મહામદ સાહેબે ખાલિફને તે કબીલામાં ઇસ્લામનો ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો. ખાલિફ ખાસ કાંઈ કરી ન શક્યો. છ મહિના પછી તે મદીને પાછો આવ્યો. ત્યાર પછી મહામદ સાહેબે ખાલિફને બદલે અલીને ત્યાં મોકલ્યો. ધીરે ધીરે થોડાં વરસમાં હમદાન કબીલાનાં ગ્રામાં માણસો મુસલમાન ધર્મ ગયાં. (બુખારી)

(૯) યમનમાં જ ઈરાનના પણ કેટલાક લોકો વસતા હતા. હિન્દી સનના દસમા વરસમાં મહામદ સાહેબે ખરબખર ધખનસ નામના એક માણસને નેમને ઉપદેશ કરવા મોકલ્યો.

(૧૦) ત્યાર પછી મહામદ સાહેબે મુઆઝ અને અબુ મૂસા નામના એ માણસોને યમનના એક એક જિલ્લામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા. અને તેઓ ત્યાં જતા નીકળ્યા ત્યારે તેમને કહ્યું :—

“તમારું કામ નમ્રતાથી કરજો. કોઈ સાથે કદી જબરજસ્તી ન કરશો. લોકોનાં હિલ ખુશ રાખજો. તમારા પર કોઈને તિરસ્કાર થવો ન જોઈએ. હળીમળીને કામ કરજો. લોકોને સમજાવજો કે એક ખુદા જ સૌને ઈશ્વર છે અને તેની જ સૌએ ઇબાદત કરવી જોઈએ. પછી તેમને દાનનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવજો — તમારામાં જે માલદાર છે તેમની પાસેથી લઈને જે ગરીબ છે તેમને આપવું. તેઓ દાન આપે ત્યારે તેમાંથી વીજીને સારી સારી ચીજો ન લઈ લેવી. જે માણસ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો જુલમ કે જબરજસ્તી કરવામાં આવે છે તેના નિસાસાથી ડરતા રહેજો કારણ કે તેના નિસાસા અને પરમાત્મા વચ્ચે કળી આડ નથી.” (બુખારી)

ઇસ્લામના આ ઉપદેશોને લીધે પુરાણા કબીલા અને તેમનું બજા તૂટતું ગયું, અને તેમની જગ્યાએ એક જબરજસ્ત અને મદાન બાધચારો બંધાતો ગયો તથા એક નવી કેમ બનતી ગઈ, જેથી સૌંદર્ય વરસના લોકો ઝંઝડા મટી જઈને દેશબરમાં મુસલમાનનાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

જે લોકો હવે પોતાના પુરાણ કપીલાઓ વચ્ચેના ઝઘડાની અને વેર લેવાની વાત મહંમદ સાહેબ આગળ કરતા તેમને તેઓ હમેશાં કુરાનની આ આપતો સંભળાવતા :—

“પૂરાઈનો બદલો ભણાઈથી આપો.” (૨૩-૬૬)

“અણુ તમને ક્ષમા કરે એમ તમે ઇચ્છતા હો તો તમારે ખીનઓના કોયો માફ કરવા બેઠીએ અને બૂલી જવા બેઠીએ અથવા ક્ષમા કરનારો અને દયાળુ છે.” (૨૪-૨૨)

“જેઓ પૂરાઈથી વેગળા રહે છે, જેઓ ગરીબી કે અમીરી બંનેમાં પુષ્કળ દાન કરે છે, જેઓ પોતાના ગુસ્સાને કાબૂમાં રાખે છે અને જેઓ લોકોના બધા દોષોની ક્ષમા આપી દે છે તેમને માટે જમીન અને આસમાન કરતાં મોટું સ્વર્ગ તૈયાર છે જેઓ ખીન પર હાથકાર કરે છે તેમને જ પુણ થાકે છે.” (૩-૧૩૨, ૧૩૩)

૧૭

દેશદ્રોહની શિક્ષા

મદીનામાં અને તેની આસપાસ ડેટલાક વહ્દી કપીલા રહેતા હતા. જેટલું જાણુવા મળે છે, તે પરથી એમ લાગે છે કે તેઓ ડેટલીક સદીઓ પહેલાં રોમન સમ્રાટ હદ્રિયનના સમયમાં રોમના જુલમેથી લાચાર થઈને પોતાના દેશ પેલેસ્ટાઈનમાંથી નામીને અરબસ્તાનમાં આવી વસ્યા હતા. એ લોકો મહંમદ સાહેબને અરબસ્તાનના ખીન કપીલાઓની જેમ જલદીથી પોતાના ધર્મગુરુ કે સરદાર માનવા તૈયાર થાય એમ નહોતા. એનું એક સ્પષ્ટ કારણ એ પણ હતું કે, આરબોમાં આથી પહેલાં કદી કોઈ પેગંબર નહોતો થયો, પણ વહ્દીઓમાં હજરત ઇસ્રાહીમથી માંડીને હજરત મૂસા સુધીના ઘણા પેગંબર ધર્મ ચૂક્યા હતા. આથી વહ્દીઓ એટલી સહેલાઈથી કોઈ નવી વ્યક્તિને અને તે પણ એક આરબને પેગંબર માનવા તૈયાર નહોતા અને રાજ કાજમાં તેમને પોતાના રાજ કે સરદાર માનવામાં પણ પોતાની હીલ્મત માનતા હતા.

પર હુમલો કર્યો છે, અમને મદદ કરવા માણુઓ મોકલો. નરત સિત્તેર માણુસો તેમની સાથે મોકલવામાં આવ્યા. રસ્તામાં એક નદીને કિનારે તેમાંના ફદ્દને એવી જ રીતે દગાથી મારી નાખવામાં આવ્યા.

એક વાર એક યહૂદી કખીલાએ મહંમદ સાહેબને જન્મવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. મહંમદ સાહેબ દીવાલને અટ્ટેલીને નિઃશંક રીતે જન્મતા હતા. બાળ એવી ગોઠવવામાં આવી હતી કે ઉપરથી એક ભારે ઘંટીનું પડ આવ્યું તો તેમના પર ગળડાવી મૂકવામાં આવે જેથી તેઓ ત્યાં જ પૂરા થઈ જાય. પણ આ ચાલગાળની વેળાસર ખખર પડી ગઈ અને મહંમદ સાહેબ જન્મી ગયા.

એ જ ઇતિહાસકાર આગળ ચાલતાં લખે છે :—

“ત્રીજા કખીલાને બરિધમાં સજ્જદ દાખલો બેસે એવી મજ કરવામાં આવી. આ ચુકાદો મહંમદ સાહેબે નહોતો આપ્યો. પણ એક પંચે આપ્યો હતો. એ પંચને યહૂદીઓએ જ પોતા તરફથી નીમ્યો હતો. ન્યારે કુરેશીઓએ અને તેમના સાથીઓએ મદીનાને ઘેરો ઘાલ્યો હતો અને શહેરની દીવાલો લગભગ તોડી નાખી હતી તે વખતે આ યહૂદી કખીલાવાળાઓએ દુશ્મન સાથે મળી જઈને કાવતરું રચવા માંડ્યું. પેગંબરની હોશિયારીથી વાત જાહેર થઈ ગઈ અને તેમનું કાંઈ વજ્રું નહીં. દુશ્મન હારીને પાછો ગયો ત્યારે મહંમદ સાહેબે સ્વાભાવિક રીતે યહૂદીઓ પાસે જવાબ માગ્યો. યહૂદીઓએ જવાબ આપવાનો ઇનકાર કર્યો. એટલે તેમને ઘેરી લેવામાં આવ્યા. પછી લાચાર થઈને તેમણે હાર સ્વીકારી અને વિનંતી કરી કે અમુક એક કખીલાનો સરદાર જેને તેમની (યહૂદીઓની) સાથે મેળ હતો, તે તેમને માટે સજા નક્કી કરે. મહંમદ સાહેબે તેમની આ વિનંતી માન્ય રાખી પેલા માણુસે ચુકાદો આપ્યો કે રાજદ્રોહી કખીલાના બધા યહૂદી પુરુષોની (એટલે લગભગ ૬૦૦ પુરુષોની) કતલ કરવી અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને ગુલામ બનાવી દેવાં.

“આ ચુકાદો કઠોર અને ધાંતકી હતો. પરંતુ આપણે બૂલવું ન જોઈએ કે એ લોકોનો અપરાધ રાજ્યની સાથે કાવતરું અને દગો કરવાનો હતો. અને તે પણ એવે વખતે કે ન્યારે દુશ્મને શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો. જે લોકોએ ઇતિહાસમાં વાંચ્યું છે કે કયૂક ઓફ વેલિંગટનની કૃત્યો આપો. રસ્તો બોળખાઈ આવવાની નિરાની એ હતી કે તે માર્ગ પર ફાળને ઊડીને નાસી જનાર અને લૂંટ કરનારનાં મઠમાં ગ્રાંડે લટકાવેલાં

હતાં, તેમને દેશને દરો કરનાર એક કબીલાને આ પ્રમાણે भारी નાખવામાં આવે તેથી આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ.”^૧

મિરજા અબુલ ફઝલે લખ્યું છે કે, આ સુકાદો ખુદ યહૂદીઓમાં લડાઈના જે કાયદો હતો તેને અનુસરીને હતો. પરંતુ મહંમદ સાહેબે સ્ત્રીઓ અને બાળકો પ્રત્યે આ સખતાર્થ કરવાની રજા ન આપી અને “પાછળથી બધી સ્ત્રીઓ અને બાળકોને આઝાદ કરી દેવામાં આવ્યાં. એકને પણ ગુલામ બનાવીને વેચવામાં ન આવ્યું.” જે ૬૦૦ પુરુષોને મોતની સજા સંભળાવવામાં આવી હતી તેમાંથી પણ ચારસોને મહંમદ સાહેબે માફી આપી. ફક્ત “બસોને જ એ સજા કરવામાં આવી.”

મહંમદ સાહેબના જીવનનું આ જ એક સૌથી કઠોર કાર્ય ગણવામાં આવે છે.

૧૮

મક્કાની પહેલી યાત્રા

મક્કાથી આવેલા મુસન્નમોને પોતાની જન્મભૂમિ છોડ્યે ૭ વરસ થઈ ગયાં હતાં. તેઓમાંથી ઘણાનાં બાળખવ્યાં હજી મક્કામાં હતાં. તેમના પર કુરેશીઓ જે જીવમ કરતા તેની ખબરો મહંમદ સાહેબને કાને વારંવાર પહોંચતી હતી એવો કુરાનમાં ઉલ્લેખ છે. મહંમદ સાહેબની ઉંમર હવે લગભગ ૬૦ વરસની થઈ હતી. મક્કા અને મદીનાની બે જગ્યાઓ સત્તાઓ એકબીજાની દુરબન રહે ત્યાં સુધી અરબસ્તાનમાં સુલેહગાંધિ ન રહી શકે એ ખુદકું હતું. મહંમદ સાહેબ શરૂઆતથી જ આરબોના વિચારોમાં સુધારો કરવાને જેટલા આતુર હતા તેટલા જ અયવા તેથી પણ વધારે આતુર આખા અરબસ્તાનને એક કામ બનેલી જોવા માટે હતા. તે સિવાય

^૧ Stanley Lane Pool in his Introduction to ‘Selections from the Quran’, by E. W. Lane.

૫. આવનાં દસ વરસ સુધી કુરેશીઓ અને મુસલમાનો વચ્ચે સગાઈ બંધ રહે.

૬. આવને વરસે મુસલમાનોને હજ કરવા મક્કા આવવાની અને ત્રણ દિવસ સુધી મક્કામાં રહેવાની છૂટ રહેશે.

કુરેશીઓ અને મદંમદ સાહેબ વચ્ચેની આ સુલેહ ‘હુદેબિયાની સુલેહ’ના નામથી પ્રખ્યાત છે. તેની છેલ્લી બે શરતો મદંમદ સાહેબના સંતોષ માટે પૂરતી હતી.

મહંમદ સાહેબે આ સુલેહની શરતોનો સચ્ચાઈપૂર્વક અમલ કર્યો. એક નવજવાન કુરેશી છોકરો મહંમદ સાહેબ પાસે આવ્યો. તે પોતાને મુસલમાન કહેનો હતો. તેને મદંમદ સાહેબ સાથે રહેવાની ઇચ્છા હતી. છોકરાના બાપે આવીને મહંમદ સાહેબને સુલેહની શરતોની યાદ આપી. મહંમદ સાહેબે છોકરાને તેના બાપ સાથે જવાની ફરજ પાડી અને તેને દુઃખી થતો જોઈને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું — “ધીરજ રાખ, અને અલ્લા પર બરોસો રાખ. તારા અને તારા જેવા ખીજાઓના છુટકારાને માટે તે જરૂર કોઈ ને કોઈ માર્ગ કાઢશે.”

આ જ પ્રકારના ખીજા પણ કેટલાય દ્રાવિડા મળે છે. મક્કામાં એવા લોકો વધતા જતા હતા, જેમનાં દિલ મદંમદ સાહેબ સાથે હતાં, પરંતુ કુરેશીઓના ડરના માર્યાતેઓ મહંમદ સાહેબને સાથ નહોતા દઈ શકતા.

છતાં હુદેબિયાની સુલેહથી મહંમદ સાહેબનો પ્રભાવ રપટ રીતે વધ્યો.

મક્કાની ખીજ યાત્રા

નક્કી થયા પ્રમાણે એક વરસ પછી મુસલમાનોને મક્કા જવાનો સમય આવ્યો. ઈ. સ. ૬૨૯માં ૨૦૦૦ મુસલમાનોને સાથે લઈને મહંમદ સાહેબ કાગ્યાની હજ કરવા માટે ફરીથી મક્કા તરફ ચાલ્યા. આ વખતે પણ આ ૨૦૦૦માંથી કેઈની પાસે કશું હથિયાર નહોતું. તેમનો પહેરવેશ હાજીઓનો હતો. એમનામાંના કેટલાક, જે સાત વરસ પર પોતાનાં ઘરમાંથી નીકળેલા હતા, તેમને મક્કા પહોંચતાં ખુશીનો પાર ન રહ્યો.

“ખરેખર, મક્કાની ખીજમાં તે વખતે જે ચીજ જોવામાં આવી તે દુનિયાના ઇતિહાસમાં અનોખી હતી. મક્કાના બધા નાનામોટા માણસોએ ત્રણ દિવસ માટે એ પુરાણું રાહેર ખાલી ક્યું. દરેક ઘર સુરતું પડ્યું હતું. તેઓના આકાશ મથા પછી સ્વજનોથી વિખૂટા પડેલા અને વરસો સુધી પોતાના ઘરથી દૂર રહેલા મુસલમાનો પોતાના ઘણા નવા સાથીઓને લઈને પોતાના બાળપણનાં ખાલી ઘરોમાં પગ આપ્યા અને ઘોઠાક સમયમાં તેમણે હજની ત્રિધિઓ પૂરી કરી. મકાવાળા ચારે તરફની ટેકરીઓ પર, વાંજોમાં કે ખીજોની છાયામાં બેસાડ્યા. અણુ કુબેસની ભાંચી ટેકરી પરથી તેઓ, નીચેના ચાત્રાણુઓને પોતાના પેગંબર સાથે કાગ્યાની પ્રદક્ષિણા (તવાફ) કરતા અને પુરાણું રિવાજ પ્રમાણે સફા અને મરવાની ટેકરીઓ વચ્ચે દોડતા જોવા લાગ્યા. આટલે દૂરથી તેઓ બહુ ઊંચાતાથી દરેક માણસનો ચહેરો જોતા હતા — એવી આશામાં કે એ ચાત્રાણુઓમાં તેમને પોતાના કેઈ ભૂતા યોગેલા સગા કે મિત્રનો ચહેરો દેખાય નજરે પડે પ્રસૂતિની પીડા કરતાં કેટલીયે વધારે પીડાપૂર્વક ઘસવામનો જન્મ થયો. એવી પીડામાં જ આ પ્રકારની ચીજ જોવા મળી શકે.”^૧

મહંમદ સાહેબ અને તેમના સાથીઓએ કાગ્યાની બધી રીત-રસમો પૂરી કરી. અને ત્રણ દિવસ સુધી બહુ નખીને, બહુ નમ્રતાથી, બહુ પ્રેમથી અને બહુ મીઠાશથી મક્કામાં રહીને ચોથે દિવસે બધા જ મક્કા બહાર ચાલ્યા આવ્યા. એ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે

૧. 'Life of Mohammed', by Sir W. Muir, P. 420.

રોમનો સાથે લડાઈ અને જીત

અરબસ્તાનનો મધ્ય પ્રદેશ, જે તે સમયે સ્વતંત્ર હતો, તેમાં હવે મહંમદ સાહેબનો કોઈ ખાસ દુસ્મન રહ્યો નહોતો. આ આખા પ્રદેશના લોકો ધીરે ધીરે એક ઈશ્વર અને એક ધર્મ માનનારા અને એક કોમ બનતા જતા હતા. મહંમદ સાહેબનું ધ્યાન હવે દક્ષિણ અને ઉત્તરના જે આરબ ઇસ્લાક પરદેશી બાદશાહોના તાબામાં હતા તેમના તરફ ગયું. દક્ષિણમાં યમન અને તેની પાસેના ક્ષુદ્ર ઇસ્લાક, આ દરમ્યાન. ઇથિયોપિયાના ખ્રિસ્તી બાદશાહના તાબામાંથી ઇરિનના નરથોસ્તી સમ્રાટ ખુશ્ પરવીઝના તાબામાં આવી ગયા હતા. અને સીરિયાની સરહદ સાથે મળેલા ઉત્તરના કેટલાક પ્રાંત રોમના ખ્રિસ્તી સમ્રાટના તાબામાં હતા, અને ત્યાંની આરબ પ્રજાને પણ 'ખ્રિસ્તી બનીને જ રહેવું પડતું હતું.

ઇરિન અને રોમ — આ બે મહાન સત્તાઓની આપસની માલુમ લડાઈઓ અને બંનેની પડતી દશા મહંમદ સાહેબ ખરાબર બતાવતા હતા. રોમના રાજ્યમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની પડતી અને ઇરિનના પુરાણા પારસી ધર્મની તે સમયની ખૂબી દશા પણ તેમનાથી છૂપી નહોતી. તેમને ખબર હતી કે રોમના આખા રાજ્યમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું કયાંય નામનિશાન નહોતું, ખ્રિસ્તી સમ્રાટો અને પાદરીઓની ટૂંકી દૃષ્ટિ એટલી હદે પહોંચી હતી કે વિજ્ઞાન, વૈદક વગેરે બધાં બધાં વાંચે ત્યાં ગુનો ગણાતો હતો અને ધર્મને નામે આડે દિવસે હજારો કે લાખો માણસોને જીવતાં જાણી મૂકવામાં આવતાં હતાં અને તલવારને આરે ઉતારવામાં આવતાં હતાં. એવી જ રીતે ઇરિનમાં સોની, લુહાર વગેરે જેમને પોતાના ધંધામાં અગ્નિનો ઉપયોગ કરવો પડતો એવા લાખો લોકોને તે સમયના નરથોસ્તી ધર્મે હિંદના અરપૃથ્થો કરતાં પણ ખરાબ દશાએ પહોંચાડી દીધા હતા. મહંમદ સાહેબે વિચાર કર્યો કે આ બંને રચના સમ્રાટો જે

છસ્લામ ધર્મ અપનાવી લે, એટલે કે બીજી બધી વસ્તુઓ છોડી દઈને ફક્ત એક અલ્લાની પૂજા કરવા માટે અને બધાં માણસોને સરખાં સમજાવવા માટે તો આ બંને દેશોની સુધારણા સહેલી થઈ જાય અને તેમની આરજ પ્રજાને પણ છસ્લામ રવીકારવાની સગવડ થઈ જાય.

તેમણે બેઠકક. આસપાસના બાદશાહોને છસ્લામ ધર્મ માની લેવા લખ્યું. અને ઈ. સ. ૬૨૮માં ખાસ માણસો સાથે તેમને પત્રો મોકલ્યા. તે પત્રોમાં તેમણે તેમને પોતાનાં અનેક દેવદેવીઓ અને મૂર્તિઓની પૂજા અને નકામી ચર્ચા છોડી દઈને એક નિરાકાર અલ્લાની બંદગી કરવાનો ઉપદેશ કર્યો. તેમાં બે પત્રો મુખ્ય હતા — એક કોન્સ્ટાન્ટિનોપલમાં રામના સમ્રાટ હિરેકિયસને લખેલો અને બીજો ઇસાનના સમ્રાટ ખુશક પરવીઝને લખેલો. ત્રણ બીજા પત્રો — એક યમનના હાકેમને, એક મિસરના હાકેમને અને એક ઇથિયોપિયાના બાદશાહને લખ્યા હતા. હિરેકિયસને પત્ર મળતાં તેણે મદંમદ સાહેબના વર્તન વગેરે વિષે વધારે જાણવાની ઇચ્છા બતાવી; પણ પરવીઝે બહુ ધમકાવવાંકે પત્ર કાઢીને ફેંકી દીધો.

હવે મદંમદ સાહેબે આ બધા અરબસ્તાનની સરદારના ઇલાકાઓમાં છસ્લામના ઉપદેશો મોકલવા શરૂ કર્યા. તેમાં કેટલાક ઉત્તરમાં સીરિયાની સરદાર પરના આરબ કબીલાઓ પાસે ગયા. રામનો સમ્રાટ પોતાના રાજ્યમાં ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનું નામ સાંભળવું પણ સાંખી શકતો નહોતો.

મદંમદ સાહેબે મોકલેલા માણસો અને રામના હાકેમો વચ્ચે અથડામણ અનિવાર્ય હતી.

રામના તાબાના અબ્માનનો હાકેમ ફરવા એક ખ્રિસ્તી આરબ હતો. તેને મદંમદ સાહેબનો નવો ધર્મ ગમી ગયો. તેણે તે અપનાવી લીધો અને મદંમદ સાહેબને કહેવાડાવ્યું. ત્યાંના રામન ગવર્નરને ખબર પડતાં તેણે ફરવાને પાછા ખ્રિસ્તી થઈ જવા લખ્યું અને સાથે સાથે તેના પગાર અને હોદ્દામાં વધારો કરવાની સાકાય આપી. ફરવાએ ના પાડી દીધી એટલે તેને મોતની સજા કરવામાં આવી.

બેદીને કેટલેક દૂર સુધી અંદર ધૂસી ગયો. એટલામાં સાંજ પડી. બંને સેનાઓને એકબીજાની બહાદુરીનું જરાજર માપ આવી ગયું હતું. બંનેએ નક્કી કર્યું કે રાત્રે પોતપોતાની જગ્યાએ આરામ લેવો અને બીજો દિવસે સવારે લડાઈ શરૂ કરવી. કહે છે કે તે દિવસની લડાઈમાં ખાલિદના હાથમાં નવ તલવારો ભાંગી ગઈ.

બીજો દિવસે ખાલિદ, જે હવે એટલે બદલે આખી ફોજનો સરદાર હતો તેણે પોતાની ફોજને એવી હોશિયારીથી ગોઠવી અને મુસલમાન ટુકડીઓ પાસે જુદી જુદી જગ્યાએથી એવી રીતે હુમલો કરાવ્યો કે થોડી જ વાર પછી રોમની ફોજ પાછળ હટવા લાગી. તેમનામાં નાસભાગ થઈ. ખાલિદે થોડે દૂર સુધી તેમનો પીછો પકડ્યો. પરંતુ એ દિવસની લડાઈમાં ઘણા મુસલમાનો મરણ પામ્યા હતા અને ઘણા ઘાયલ થયા હતા એટલે થોડે દૂર સુધી નાસતા હુસ્મનની પાછળ પડીને તેમનો ઘણો કીમતી માલ અને તેમનાં રહી ગયેલાં હથિયારો લઈને ખાલિદ મદીના તરફ પાછો ફર્યો. આ ખાલિદની દુનિયાના મોટામાં મોટા સેનાપતિ અથવા લશ્કરી સરદારોમાં ગણતરી થાય છે.

આ છતથી મદીનામાં આનંદ અને શોક બંનેની મિશ્ર લાગણીઓ ફેલાઈ હતી. મહંમદ સાહેબ ખાલિદને બેટચા. પણ પોતાના પ્રિય જનકરના ન્યાયા પુત્રને અને વફાદાર એટલી નાની બાળકીને જોઈને મહંમદ સાહેબ તેમને વળગીને એવા ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોઈ પડ્યા કે પાસે જોબેનો એક માણસ આશ્વર્યચકિત થઈને પૂછ્યા વગર ન રહી શક્યો કે, “હે અલ્લાના રસૂલ, શું આપ પણ આમ રુઓ છો?”

આ લડાઈથી મહંમદ સાહેબ દુનિયામાં મશહૂર થઈ ગયા. ઉત્તર અરબસ્તાનના લોકો હવે મોટી મોટી સંખ્યામાં ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરવા લાગ્યા અને ઉત્તરના પ્રાંતો એકે એકે રોમના રાજ્યથી છૂટા પડીને મદીનાની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય સરકારને પોતાની સરકાર માનવા લાગ્યા.

મહકાની જીત

મહંમદ સાહેબનું ધ્યાન હવે પાણું મક્કા તરફ મથું. કુરેશીઓ સાથે મુલેદ થઈ ગઈ હતી. પણ કેટલાક કુરેશીઓએ પાછો આ મુલેદનો ભંગ કરીને ખુલ્લ્યાના કબીલા પર હુમલો કર્યો. આ કબીલો મદીના સરકારની રૈયન હતો. મહંમદ સાહેબે આ વખતે ૧૦,૦૦૦નું હથિયારબંધ લશ્કર લઈને મક્કા પર ચડાઈ કરી. આ લશ્કરની સરદારી ઉમરને આપવામાં આવી.

સાંજે આ ફાજ મક્કાની બહાર જઈને રોકાઈ. સિપાઈઓને હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો કે, જનતાં સુધી ડોઈ પર હથિયાર ન ઉગામવું અને ડોઈ દુસ્મન મળે તો તેને પકડી લાવવો. થોડી વાર પછી પહેરા પરના કેટલાક સિપાઈઓ શહેર બહારથી બે માણસોને પકડીને મહંમદ સાહેબ પાસે લાવ્યા. તેમાંનો એક પ્રખ્યાત કુરેશ સરદાર અબુ સુફિયાન હતો. પોતાના જિંદગીબરના દુસ્મનને — જેને કારણે મુસલમાનોને વીસ વરસ સુધી આટલી મુસીબતો ભોગવવી પડી હતી — પોતાની સમક્ષ જોઈને મહંમદ સાહેબની આંખોમાંથી ટપ ટપ આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે અબુ સુફિયાનના બધા બૂના અપરાધ વગર શરતે માફ કરી દીધા અને તેને આદરપૂર્વક બેસાડ્યો. અબુ સુફિયાનના દિલ પર આતી જાંડી અસર થઈ, તે ઉપકાર નીચે દુઆઈ ગયો. તેની માગને મક્કાવાસીઓને સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે કેવળ મુઠ્ઠીબર માણસો સિવાય અબુ સુફિયાને અને ખીજા બધાએ મહંમદ સાહેબને પોતાના સરદાર અને મદીનાની સરકારને પોતાની રાષ્ટ્રીય સરકાર માની લીધી. આમ એક પણ માણસનું લોહી રેખા સિવાય મક્કા જીતી લેવામાં આવ્યું.

ખીજે દિવસે વહેલી પરાદમાં પોતાના સાથીઓને લઈને મહંમદ સાહેબ શહેર તરફ ચાલ્યા. એક ટુકડી ખાલિદ સાથે હતી. લશ્કરના લોકોને આજ્ઞા હતી કે સૌની સાથે નજાતા અને

સ્થાનમાં ત્યાં પૂજન કરનારાઓને પોતે ઇચ્છે તે ફેરફાર કે સુધારો કરવાનો સંપૂર્ણ હક છે.

સંભવ છે કે મહામહ સાહેબે એમ પણ માન્યુ હોય કે, જેમ મેં આરબોનાં મન મૂર્તિપૂજનાથી ખસેડી લીધાં તે જ પ્રમાણે કાબાના મંદિરમાંથી સેંકડો રંગબેરંગી, સુડોળ અને બેડોળ, લાકડાની, પથ્થરની, તાંબાની અને આટા મુધ્ધાની મૂર્તિઓ મારા જીવતાં જ હું દૂર નહીં કરું તો સંભવ છે કે મારા જતાં જ મારું અધુ કાર્ય સમુદ્રના એક મોગળની પેઢે નાશ પામે.

તે ઉપરાંત કાબામાંથી આ મૂર્તિઓ તે સમયે ખસેડવી એ કોઈ એક માણસ બીજા કોઈની પૂજની વસ્તુઓ ખસેડે તેના જેવું નહોતું, પણ એક આખી કોમે ત્રીસ વરસ સુધી બરાબર વિચાર ક્યાં પછી પોતાની મરજીથી પોતાની સેંકડો વરસોની પૂજની રીતમાં કરેલો એક બારે ફેરફાર કે સુધારો હતો. આરબોની આખી કોમ તે સમયે પોતાની કાંચળી બદલતી હતી, તેનો કાયાપલટો થઈ રહ્યો હતો. અથવા ઊંડી પીડા સાથે એક નવી આરબ કોમનો જન્મ થતો હતો. અને મહામહ સાહેબ ઇશ્વરના હાથમાં આ કાયાપલટા કે કાંચળી બદલવા માટેનું સાધન હતા અથવા એ દેશનું વેગથી ધડકતું હૃદય હતા.

બપોરે મહામહ સાહેબની આગાથી બિલાલ — જે પહેલાં એક હબસી ગુલામ હતા — તેમણે કાબાની છત પર ઊભા રહીને મોટે અવાજે શહેર અને બહારના તમામ લોકોને નમાજ પઢવા માટે બોલાવ્યા. બિલાલ ઇસ્લામના સૌથી પહેલા મુઅજ્જિઝન (અઝાન દેનાર, બાંગી) તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઇસ્લામમાં અઝાન નમાજનો કોઈ ભાગ નથી. ફક્ત ત્યાં આસપાસ એવા મુસલમાન હોય કે જેમને નમાજ પઢવા બોલાવવાના હોય ત્યાં અઝાન તેમને બોલાવવાની રીત છે. નમાજ પઢતી વખતે કાબા તરફ મોં રાખવામાં આવે છે એ વિશે એવું છે કે મહામહ સાહેબ પેગંબર બન્યા પછી તેર વરસ સુધી એટલે કે તેઓ મક્કામાં રહ્યા ત્યાં સુધી નમાજમાં કોઈ એક ખાસ દિશા તરફ મોહું રાખવાનું આવશ્યક નહોતું. મદીના પહોંચ્યા પછી બધા મુસલમાનોને એક જગ્યાએ એકઠા થઈને જાહેરમાં

નમાજ પઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો. ત્યાં ૧૬ મહિના સુધી મહંમદ સાહેબ ઉત્તર તરફ મુખ કરીને નમાજ પઢાવતા, અને કાજા તો મદીનાની ખરાબર દક્ષિણમાં છે. મદીનાથી ઉત્તરમાં, બન્ને વાવવ્ય ખૂણામાં જોડસલેમ આવેલું છે. યહૂદીઓ પોતાની ઉપાસતા વખતે તે તરફ મોઢું કરતા હતા. મદીના ગયાં પછી ૧૬ મહિના સુધી મુસલમાનોનો પણ એ જ કિબલો (નમાજ પઢતી વખતે જે દિશામાં મોઢું રાખવામાં આવે તે દિશાને કિબલો કહે છે.) હતો. ત્યાર પછી મહંમદ સાહેબે ઉત્તર દિશા બદલીને દક્ષિણ દિશા તરફ મોં કરીને નમાજ પઢાવવાનું શરૂ કર્યું. યહૂદીઓએ આ ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું. એ વિષે કુરાનમાં આ આવત છે:—

“અજ્ઞાન લોકો પૂછશે કે, આ લોકોએ પોતાનો કિબલો કેમ બદલી નાખ્યો. તેમને કહે કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને અલ્લાની છે તે જોને ઇચ્છે તેને ખરે રસ્તે દોરે છે.” (૨-૨૪૨)

ત્યાર પછીની આ આવત વળી વધારે સ્પષ્ટ છે:—

“અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને અલ્લાની છે, એટલે જે તરફ મોં ફેરવે તે તરફ અલ્લા સામે જ છે ખરેખર અલ્લા સર્વવ્યાપી અને સર્વજ્ઞ છે.” (૨-૧૧૫)

કાજાની યાત્રા, જોને હજ હકેવામાં આવે છે તેની કેટલીક પુરાણી ઠંઠાધડા વગરની રીતરસમોમાં મહંમદ સાહેબે સુધારો કર્યો. દાખલા તરીકે, પહેલાં લોકો ખિલ્લકુલ નમઝ કરીને કાજાની પ્રદક્ષિણા કરતા, એ દિવાજ મહંમદ સાહેબે બંધ કરી દીધો અને હવેથી કપડાં પહેરીને પ્રદક્ષિણા કરવાની આદા કરી.

ખેરની નમાજ પછી મહંમદ સાહેબે એક નિરાકાર ઈશ્વર વિષે અને સૌ માણસો ભાઈ ભાઈ છે એ વિષે ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર પછી કુરેશ સરદારોએ મહંમદ સાહેબને પોતાના સરદાર તરીકે સ્વીકાર્યા અને પોતાના પાછળના અપરાધો માટે દિલગીરી બતાવી. મહંમદ સાહેબની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. તેમણે જવાબ આપ્યો:—

પછી તેમણે જે મુસલમાનોએ પોતાના ધર્મ માટે પ્રાણ આપ્યા હતા અને જેમણે ધર્મને ખાતર કુખ્યાં વેઠ્યાં હતાં તેમને માટે બરેલે હૃદયે અલ્લાની પ્રાર્થના કરી. મક્કાના મોદાનરીન તરફ મોં કરીને ‘અન્સાર’ તરફ ઇશારો કરતાં તેમણે કહ્યું :—

“મુસલમાનોની સંખ્યા તો વધશે પણ મદીનાના ‘અન્સાર’ની સંખ્યા હવે વધી ન શકે. તેઓ જ મારા કુટુંબી હતા જેમનું મને રહેવા ધર આપ્યું ત્યારે જગત મને દુઃખ દેતું હતું તે વખતે આ લોકોએ મારા પર વિશ્વાસ કર્યો અને મને અપનાવ્યો.”

રાગ અને અશક્તિ વધતી ગઈ. શુક્રવારે નમાજ પઢાવવા માટે તેમણે અણુ બકને મસીદમાં મોકલ્યા. આજ મુઘી હંમેશાં તેઓ પોતે જ નમાજ પઢાવતા હતા. અણુ બકને નમાજ પઢાવતા જોઈને લોકોમાં સનસનાદી ફેલાઈ ગઈ. કેટલાકે માન્યું કે પેગંબર ચાલ્યા ગયા. આ ખબર મળતાં જ મહંમદ સાહેબ પાછા અક્ષી અને હજ્રતના ખબા પર હાથ મૂકીને મસીદમાં આવ્યા. તેમને જોતાં જ લોકોના મોઢા પરનો રંગ બદલાઈ ગયો. કરમાઈ ગયેલા ચહેરા ખીલી ઊઠ્યા. અણુ બક નમાજ પઢાવતા અટકી ગયા. મહંમદ સાહેબે આજો કરી, ‘ચાલુ રાખો.’ નમાજ પૂરી થયા પછી મહંમદ સાહેબે લોકોને કહ્યું :—

“મેં સાંભળ્યું છે કે તમારા પેગંબરના મૃત્યુની ખોટી વાત સાંભળીનેયે તમે ગમરાઈ ગયા હતા પરંતુ હું મારા પહેલાં કોઈ પેગંબર હમેશાં રહ્યો છે કે જેથી હું તમારાથી કદી ભુલો નહીં પડું. એમ તમે માનો છો ? દરેક વસ્તુનો સમય નિશ્ચિત છે. તેમાં વહેકું મોકું ન થઈ શકે અથવા તેને ટાળી ન શકાય. હું તેની જ પાસે જઈ છું જેણે મને મોકલ્યો હતો. અને તમને મારી ઉવટની વિનંતી એ છે કે, તમે આપસમાં સંપીને રહેજો, એકબીજા સાથે પ્રેમ રાખજો, એકબીજાને માટે આદર રાખજો અને દરેક બાબમાં એકબીજાને મદદ કરજો. એકબીજાને ધર્મથી ચળવા ન દેવામાં, પોતાના વિશ્વાસને દૃઢ કરવામાં અને ભલાં કાર્યો કરવામાં દિંમત આપતા રહેવું એ જ લોકોની બલાઈના રસ્તો છે. બીજા બધા રસ્તા પાયમાલીના છે.”

છેવટે તેમણે કુરાનની આ આવૃત્તિ લોકોને સંભળાવી :—

“પરલોકમાં અલ્લા તેઓને જ સુખ આપશે જેઓ આ દુનિયામાં મોટા થવાની કોશિશ નથી કરતા, જે કોઈના પ્રત્યે અન્યાય નથી કરતા.

પરોક્ષીનો આનંદ કેવળ એ જ લોકો માટે છે જેઓ આ દુનિયામાં સંયમપૂર્વક રહે છે." (૨૮-૮૩)

મદંમદ સાહેબે લોકોને આપેલો આ અંતિમ ઉપદેશ હતો. મસીહની પામે જ આપણની મૂંઝડી હતી. અલી અને ફઝલના ખબા પર હાથ મૂકીને મદંમદ સાહેબ પછી આપણને ત્યાં આપ્યા ગયા. એ તેમના તાવનો ચોથો દિવસ હતો.

રવિવારની રાતે તાવ બહુ જ વધી ગયો. તેમની બેચેની જોઈને તેમની એક પત્ની ઉમ્મ સલમા મોટેથી રોવા લાગી. મદંમદ સાહેબે તેને ધમકાવીને કહ્યું — "ચુપ, જેને અહીં પર વિશ્વાસ છે તે દરી આમ ધાંટા ન પાડે." એક પ્રજના જવાબમાં તેમણે કહ્યું —

"હા, જેના હાથમાં મારો જીવ છે તે અહીંના કરમ છે કે જ્યારે પણ આ દુનિયામાં ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખનાર કોઈ પણ માણસને મુસીબત પડે છે કે રોમ થાય છે તો એ મુસીબત મારફતે તેના પાપોને અહીં. એવી રીતે દૂર કરે છે જેવી રીતે પાનખર ઝનુમાં જૂસો પડેથી પાંદડાં ખરી પડે."

"આપણાં દુઃખ આપણાં પાપો દ્વારા મારે છે. ખરેખર ઈશ્વર પર બરોસો રાખનાર કોઈ માણસને એક કાંટો વાગે છે તો અહીં તેની મારફતે તેનો આજ્ઞો વધારી દે છે અને તેનું એક પાપ દિવાઈ બધ છે."

"જેનો વિશ્વાસ બેટલો થાકે તેટલી તેની વધારે પરીક્ષા કરવામાં આવે છે. જેનો વિશ્વાસ અટકે છે તેને જ દુઃખ પણ વધારે આપવામાં આવે છે. વિશ્વાસ કાંઈ દોષ તો દુઃખ પણ તેવું જ દોષ છે. પરંતુ કોઈ પણ રિયલિટી, જ્યાં સુધી માણસનું એકેએક પાપ, મોવાઈને તે પૃથ્વી પર નિમ્મલક થઈને ન કરે ત્યાં સુધી તેને દુઃખમાંથી સમા નહીં મળે."

આખી રાત મદંમદ સાહેબ કુરાનની ગ્રંથઓ, જેમાં અહીંની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તે, પારંવાર પઢતા રહ્યા.

રવિવારે અસક્તિ અત્યંત હતી. બીમાર થયા તે દિવસથી જ તેઓ સતત ઉપવાસ કરતા હતા. રવિવારે અડધી બેશુદ્ધિની સ્થિતિમાં કોઈએ તેમના મોંમાં કોઈક દવા લાવીને રૂડી દીધી. આથી તેમને ઘણું દુઃખ થયું અને તે નારાજ થયા.

એક વાર મોં પરથી કપડું ખસેડીને તેમણે કહ્યું :—

“ જે લોકો પોતાના પેગંબરોના કબરોની પૂજા કરવા માંડે છે તેમના પર અલ્લાના ક્રોધ હશે. હે અલ્લા, મારી કબરની કદી દોઈ પૂજા ન કરે. ”

રવિવારે જ તેમણે આપશાને કહ્યું, “ તમારી પાસે બિલકુલ પૈસા ન રાખશો. જે કંઈ બચાવીને ક્યાંક રાખી મૂક્યું હોય તે ગરીબોને વહેંચી દો. ” આપશાએ કાંઈક વિચાર કર્યો. તેણે ક્યાંકથી કાંઈ પ્રસંગને માટે સોનાના છ દીનાર પોતાની પાસે છાનામાના બચાવીને રાખી મૂક્યા હતા. થોડી વાર પછી મહંમદ સાહેબે ફરીથી કહ્યું કે જે કંઈ હોય તે મને આપી દો. આપશાએ છ દીનાર મહંમદ સાહેબના હાથમાં ગણી આપ્યા. મહંમદ સાહેબે તરત જ કેટલાંક ગરીબ કુટુંબોમાં તે વહેંચી દેવાની આદા કરી. તે પ્રમાણે તે વહેંચી દેવામાં આવ્યા. પછી મહંમદ સાહેબે કહ્યું — “ હવે મને શાન્તિ મળી. હું મારા અલ્લાને મળવા જઈ અને એ સોનું મારી મિલકત રહે એ ખરેખર સારું નહોતું. ”

હવે મહંમદ સાહેબ ખરેખર અકિંચન હતાં. રવિવારની રાતે દીવો કરવા માટે આપશાને એક પડોશીને ત્યાંથી તેલ માગવું પડ્યું અને મરતી વખતે મહંમદ સાહેબનું પોતાનું કવચ લગભગ દોઢ મણ જવના બદલામાં ગીરો મૂકેલું હતું.

રવિવારની રાત માંદગીમાં બીતી. સોમવારે સવારે તાવ હલકો પડ્યો અને તબિયત કાંઈક ઠીક લાગવા માંડી. બહાર મસીદના ચોકમાં હજારો પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પેગંબરની ખબર પૂછવા બેઠાં થયાં હતાં. નમાજનો વખત થયો. અણુ બક નમાજ પઢાવવા લાગ્યા. હજી પહેલી રકાત પૂરી થઈ હતી એટલામાં આપશાની ખૂંપડીનો પડો બિચકાયો. બે માણસોને ટેકે મહંમદ સાહેબ બહાર આવતા દેખાયા. તેમના મોં પર આનંદ હતો. તેમને જોતાં જ લોકોના બિતરી ગયેલા ચહેરા ખીલી ઊઠ્યા. મહંમદ સાહેબે સ્મિત કરીને પોતાના સાથી, કુટુંબને કહ્યું, — “ સાહેબ જ આ નમાજ બતાવીને અલ્લાએ, — ”
“ હી આંખો હારી. ”

આસમાને, જેના નીલા રંગ પર તારાઓ ઝગમગી રહ્યા હતા તેણે કરો જવાબ ન દીધો ક્યાંયથી કરો હત્તર ન મળ્યો. છેવટે તેના પોતાના આત્માને, અને તે આત્માની અંદર કામ કરી રહેલા પરમેશ્વરના અવાજને જવાબ આપેલો પડ્યો ”૧

મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નો અને તેમની સફળતાઓનું વર્ણન કરતાં એક બીજો વિદ્વાન લખે છે —

“ મહંમદ સાહેબના જમાનામાં અરબસ્તાનમાં સૌથી વધારે ફેલાયેલા દુર્ગુણો, જેમને કુરાનમાં બારપૂર્વક વખોટવામાં આવ્યા છે અને જેમની ખિલકુલ મનાઈ કરવામાં આવી છે તે આ હતા — રાસબોરી, બલિચાર, બદુષત્તીત્વ, બાગદીઓની હત્યા, અમર્યાદ શુગાર, બધાજબોરી અને તેને બહાને લોકોને લૂંટવા અને જતરમંતર જેવી બાબતોમાં અધ-અધ્ધા. મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નથી આ ખૂરા રિવાજોમાંના કેટલાક ખિલકુલ બંધ થઈ ગયા અને બાકીના બોધ થઈ ગયા. આથી આરબોના આચરણમાં બહુ ભારે સુધારો થયો અને તે હવે બન્યું. એ મહંમદ સાહેબની શક્તિ અને તેમની અસર બનેનું એક અજબ અને જબરજસ્ત પ્રમાણ છે. બાગદીઓની હત્યા અને મધપાન ખિલકુલ બંધ થઈ ગયાં એ મહંમદ સાહેબના કાર્યની સૌથી મોટી મદજતા છે. ”

છે. આ શ્રદ્ધાને આધારે જ તેમણે લોકોને સાકું ઇવન મુજતવાનું શીખતી દીધું.”^૧

મહંમદ સાહેબનો ઉપદેશ ઈશ્વરી વાણી કે ઈશ્વરનો સંદેશો હોવા વિશે એક બીજાને વિદ્વાન લખે છે :—

“ખરેખર, પરમેશ્વર બધી બલાઈનો ઝરો છે. એ પરમેશ્વર તરફની આકાશવાણી જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો એ ધર્મનો મહંમદ સાહેબે ઉપદેશ કર્યો તે ધર્મ, કેવળ ખીખઓની નકલ કરીને અથવા ખીખઓમાંથી સારી સારી વાતો વીણી વીણીને ધરી કાઢવામાં નહોતો આવ્યો પણ, ખરેખર ઇલહામી (ઈશ્વરીય Inspired) હતો. મારી શુદ્ધતા ખરાખર સમજતાં છતાં હું કહેવાની દિવંત કડું છું કે, જો આત્મબલિદાન, સત્યી દાનવ અને લગની, ચેતાના જમાનાની ખૂસઈઓ અને દોષોને સમજી દેવાની અસામાન્ય શક્તિ અને તે ખૂસઈઓ વધા દોષો દૂર કરવાના સારામાં સારા ઉપાય સમજી લઈને તેમનો ઉપયોગ કરે. — આ બધી બાબતો જો ઇલહામ (ઈશ્વરી વાણી) ની સી જોઈ શકે તેવી નિશાનીઓ હોય તો મહંમદ સાહેબનું મિશન ઇલહામી (ઈશ્વરપ્રેરિત) હતું તેમાં કંઈ શક નથી.”^૨

એક બીજાને વિદ્વાન લખે છે :—

“આજ સુધીમાં કોઈ પણ જમાનામાં જાંડામાં જાંડા અર્થમાં જો સાચામાં સાચા અને વધારેમાં વધારે લગનીવાળા આત્મી પેદા થયા છે તેમાંના મહંમદ સાહેબ એક હતા. તે એક મહાપુરુષ જ નહોતા બલકે માણસ જાતે જો મહાનમાં મહાન એટલે સાચામાં સાચા માણસ ક્યારેય પેદા કર્યા છે તેમાંના એક હતા અને રાજનીતિજી લરીકે પણ મહાન હતા તેઓ સમાજ તથા ધર્મ બંનેને સુધારવાવાળા તથા આગળ વધારવાવાળા હતા. તેમણે એક મહાન કામ બનાવી, તેથી મહાન એક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને આ બધાથી વધુ એક કોઈયે મહાન ધર્મ સ્થાપ્યો. . . . તેઓ એવા પુરુષ હતા કે જેમનું ભવિષ્યમાં કોઈ કાળે — આજકાલ ધર્મને નામે જાત જાતના જુલ્મ જુલ્મ વાડાઓ બનાવીને ઘેરેલા જગતના લોકો એ વાડાઓમાંથી નીકળીને એક વધારે વ્યાપક અને

૧. W. R. W. Stephen's 'Christianity & Islam : The Bible and the Quran', Pp. 112 and 129.

૨. Dr. Leitner, Quoted by M. A. Fazl in the 'Life of Mohammad', Pp. 219-20

આસમાને, જેના નીચા રંગ પર તારાઓ ઝગમગી રહ્યા હતા તેણે કરો જવાબ ન દીધો ક્યાંધથી કરો ઉત્તર ન મળ્યો. છેવટે તેના પોતાના આત્માને, અને તે આત્માની અંદર કામ કરી રહેલા પરમેશ્વરના અવાજને જવાબ આપવો પડ્યો "૧

મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નો અને તેમની સફળતાઓનું વર્ણન કરતાં એક બીજો વિદ્વાન લખે છે —

“મહંમદ સાહેબના જમાનામાં અરબસ્તાનમાં સૌથી વધારે ફેલાયેલા દુર્ગુણો, જેમને કુરાનમાં બારપૂર્વક વખોડવામાં આવ્યા છે અને જેમની બિલકુલ મનાઈ કરવામાં આવી છે તે આ હતા — શરાબખોરી, બ્રહ્મિચાર, બહુપત્નીત્વ, બાળપ્રીત્યોની હત્યા, અમર્યાદ શુગાર, બધાજખોરી અને તેને બહાને લોકોને ભૂંટવા અને જતરમંતર જેવી બાબતોમાં અધઃશ્રદ્ધા. મહંમદ સાહેબના પ્રયત્નથી આ બૂરા રિવાજોમાંના કેટલાક બિલકુલ બંધ થઈ ગયા અને બાકીના ઓછા થઈ ગયા. આથી આરબોના આચરણમાં બહુ બારે સુધારો થયો અને તે ઉચ્ચ બન્યું. એ મહંમદ સાહેબની શક્તિ અને તેમની અસર બનેનું એક અજબ અને જબરજસ્ત પ્રમાણ છે. બાળપ્રીત્યોની હત્યા અને મધપાન બિલકુલ બંધ થઈ ગયાં એ મહંમદ સાહેબના કાર્યની સૌથી મોટી સફળતા છે.”

“મહંમદ સાહેબે પોતાની કોમને બહુ બારે લાભ પહોંચાડ્યો અને તેના પર બહુ હથકાર કર્યો. તેઓ એવા દેશમાં જન્મ્યા હતા જ્યાં ને તો કોઈ જાતનું વ્યવસ્થિત રાજ્ય હતું, ન તો અકલમાં ઊતરી શકે એવો કોઈ ધર્મ હતો અને ન તો કોઈ જાતનો સદાચાર હતો. આ ત્રણેનું ત્યાં નામ પણ નહોતું. મહંમદ સાહેબે એ ત્રણેની સ્થાપના કરી. પોતાની અસામાન્ય સૂઝના કેવળ એક જ ધાથી તેમણે પોતાના દેશવાસીઓની હકૂમત, તેમનો ધર્મ અને તેમનું આચરણ ત્રણેને એકી સાથે સુધારી દીધાં. ઇશા ઇશા અનેક કબીલાઓને બદલે તેઓ એક સંયુક્ત કોમ મૂકી ગયા. અનેક દેવદેવીઓ અને ખુદાઓમાં અધઃશ્રદ્ધાને બદલે તેમણે બુદ્ધિ સમગ્ર શકે તેવા સૌના નાથ, સર્વશક્તિમાન એક દયાળુ પરમાત્મામાં શ્રદ્ધા પેદા કરી. તેમણે લોકોને જણાવ્યું કે, પરમાત્મા આપણને દર ક્ષણે જોતો રહે છે અને આપણાં સારાં ખાઠાં સૌ કર્મોનાં બરાબર ફળ આપે

છે. આ શ્રદ્ધાને આધારે જ તેમણે લોકોને સાડું જીવન ગુમાવવાનું શીખવી દીધું.”^૧

મહંમદ સાહેબનો ઉપદેશ ઈશ્વરી વાણી કે ઈશ્વરનો સંદેશો હોવા વિશે એક બીજો વિદ્વાન લખે છે :—

“ખરેખર, પરમેશ્વર બધી બલાઈનો સ્રોત છે. એ પરમેશ્વર તરફની આકાશવાણી જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો એ ધર્મનો મહંમદ સાહેબે ઉપદેશ કર્યો તે ધર્મ, કેવળ ખીબઓની નકલ કરીને અથવા ખીબઓમાંથી સારી સારી વાતો વીણી વીણીને ધણી કાઢવામાં નહોતો આવ્યો પણ, ખરેખર ઇલહામી (ઈશ્વરીય Inspired) હતો. મારી છુદ્દતા બરાબર સમજતાં છતાં હું કહેવાની હિંમત કરું છું કે, જે આત્મબલિદાન, સાચી જ્ઞાનતા અને લગ્નની, પોતાના જમાનાની ખૂરાઈઓ અને દોષોને સમજી લેવાની અસામાન્ય શક્તિ અને તે ખૂરાઈઓ તથા દોષો દૂર કરવાના સારામાં સારા ઉપાય સમજી લઈને તેમનો ઉપયોગ કરે— આ બધી ગાબતો જે ઇલહામ (ઈશ્વરી વાણી)ની સી નેઈ શકે તેવી નિરાશીઓ હોય તો મહંમદ સાહેબનું નિરાન ઇલહામી (ઈશ્વરપ્રેરિત) હવું તેમાં કંઈ શક નથી.”^૨

એક બીજો વિદ્વાન લખે છે :—

“આજ સુધીમાં કોઈ પણ જમાનામાં લોકોમાં જોડા અર્થમાં જે સાચામાં સાચા અને વધારેમાં વધારે લગ્નનીવાળા આત્મા પેલા યથા છે તેમાંના મહંમદ સાહેબ એક હતા. તે એક મહાપુરુષ જ નહોતા બલ્કે માણસ જાતે જે મહાનમાં મહાન એટલે સાચામાં સાચા માણસ ક્યારેય પેલા ક્યાં છે તેમાંના એક હતા અને રાજનીતિજ્ઞ તરીકે પણ મહાન હતા. તેઓ સમાજ તથા ધર્મ બંનેને સુધારવાવાળા તથા આગળ વધારવાવાળા હતા. તેમણે એક મહાન ફેમ બનાવી, તેથી મહાન એક સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું અને આ બધાથી વધુ એક ઐશીયે મહાન ધર્મ સ્થાપ્યો. . . . તેઓ જોવા પુરુષ હતા કે જેમનું ભરિષ્યમાં કોઈ કાળે— આજકાલ ધર્મને નામે જાત જાતના જુદા જુદા વાડાઓ બતાવીને બેઠેલા જગતના લોકો એ વાડાઓમાંથી નીકળીને એક વધારે વ્યાપક અને

૧. W. R. W. Stephen's 'Christianity & Islam : The Bible and the Quran', Pp. 112 and 129.

૨. Dr. Leitner, Quoted by M. A. Fazl in the 'Life of Mohammad', Pp. 219-20

વધારે સમજાય એવો માનવધર્મ માનવાનું શરૂ કરશે ત્યારે — આજના કરતાં કયાંય વધારે આદરપૂર્વક રમણ કરવામાં આવશે. ખરેખર મહંમદ મહાનમાં મહાન પુરુષ કરતાં પણ મહાન હતા.”^૧

છેવટે, એક બીજો વિદ્વાન લખે છે. —

“ મહંમદ સાહેબને એકી સાથે ત્રણ વસ્તુઓ સ્થાપવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. એક કામ (નસા), એક રાજ (સ્ટેટ) અને એક ધર્મ. ઇતિહાસમાં કયાંય આ ત્રણેય બીજા કોઈ માટે નથી મળતો.”^૨

મહંમદ સાહેબના મૃત્યુ પછી સો વરસે આશ્વોત્તું સામાન્ય જોટલું મોટું અને જોટલે દૂર સુધી વિસ્તરેલું હતું તેટલું મોટું અને તેટલે દૂર સુધી વિસ્તરેલું તો રોમન સામાન્ય પોતાના સારામાં સારા કાળમાં પણ કદી નહોતું.^૩

ઈ. સ. ૨૦મી સદીની શરૂઆતમાં દુનિયામાં ઇસ્લામ ધર્મ માનનારા ૩૦ કરોડથી વધારે માણસો હતા.

૧ ‘Islam, Her Moral and Spiritual Value’, by Major A. G. Leonard. Pp 21 and 109.

૨. ‘Mohammad and Mohammadanism’ by Bosworth Smith, P. 340.

૩. ‘The Preaching of Islam’, by T. W. Arnold, P. 2.

લેખકે જેમાંથી મદદ લીધી છે એવાં

કેટલાંક પુસ્તકોની યાદી

૧. The Holy Quran, Arabic Text with English Translation and Commentary, by Maulvi Muhammad Ali M. A., Ll. B.
૨. The Quran, with Preliminary Discourse, by George Sale
૩. The Quran in English, with Arabic Text, by Mirza Abul Fazl
૪. તર્જુમાનુલ કુરાન — મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ (૩૬૬)
૫. Selections from the Quran, by E. W. Lane
૬. The Wisdom of the Quran, by General Mahmud Muhtar Pasha
૭. The Quran, by J. M. Rodwell
૮. The Quran, by E. H. Palmer
૯. Islam: Her Moral and Spiritual Value, by Major Arthur Glyn Leonard
૧૦. The Spirit of Islam, by Syed Amir Ali M. A., C. I. E.
૧૧. The Preaching of Islam, by T. W. Arnold
૧૨. Mohammad and Mohammadanism, by R. Bosworth Smith M. A.
૧૩. The Life of Muhammad, by Mirza Abul Fazl.
૧૪. Sayings of the Prophet Muhammad, by Mirza Abul Fazl
૧૫. Higgins, An Apology for Muhammad, Edited by Mirza Abul Fazl with an Introduction
૧૬. Essays on the Life of Muhammad etc, by Sir Syed Ahmad
૧૭. Heroes, Hero-worship and the Heroic in History, by Thomas Carlyle

૧૮. A Critical Exposition of the Popular 'Jibad',
Maulvi Chiragh Ali
૧૯. The Doctrine of Sin, by Rev. Gardner
૨૦. The Quranic Doctrine of Sin, by Rev. Gardner
૨૧. The Quranic Doctrine of Salvation, by Rev. W.
W. Gardner M. A.
૨૨. The Speeches and Table Talk on the Prophet
Muhammad, by Stanley Lane Pool
૨૩. The Ideal Prophet, by Khwaja Kamaluddin
૨૪. A History of the Intellectual Development of
Europe, by J. W. Draper
૨૫. સીરતુનન્બી — શિવલી (ઉર્દૂ)
૨૬. Life of Mohammet, by sir William Muir
૨૭. A Discription of the East and Other Countries, by
Richard Pococke, Bishop of Meath
૨૮. તફસીરુલ કુરાન — સૈયદ અહમદખાં (ઉર્દૂ)
૨૯. Christianity and Islam : The Bible and the Quran,
by W. R. W. Stephens
૩૦. Life of Muhammad, by Washington Irving
૩૧. મજાકુલ આરફીન — (ઉર્દૂ તરજુમા અહિયાય ઉસ્માનીન શમામ (ગિઝાલી)
૩૨. મસનવી — મૌલાના રુમ (ફારસી)
૩૩. ગુલશને રાઝ (ફારસી)